

ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΑΡΑΝΤΑΡΗ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ "ΚΥΚΛΟΥ,"

ΑΘΗΝΑ — 1938

ΓΙΩΡΓΟΥ ΣΑΡΑΝΤΑΡΗ

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΕΚΔΟΣΗ "ΚΥΚΛΟΥ,"

ΑΘΗΝΑ — 1938

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΕ ΜΙΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ, Ἀθήνα, 1937

Copyright by G. Sarandaris, Athens, 1938.

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

“Όπως ἔγραψα καὶ ἄλλοι «ὀνομάζω ἡδονή, τὴν ἀκέραια ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου». Ἐννοοῦσα κ' ἐννοῶ, τὸν ἄνθρωπο - ἄτομο. Μὲ ἀφετηρία μιὰ τέτοια ἔννοια τῆς ἡδονῆς, ἐννοῶ «ἡδονισμός» τὴν προσήλωση στὴν ἡδονή, τὴν ἐνατένιση τῆς ἡδονῆς σὰν μόνη πιθανὴ πηγὴ ἀλήθειας· ἐννοῶ ἐπίσης, τὴ γνῶση τῆς ἡδονῆς, γιατί φυσικὰ καμμιά πίστη, ἔστω καὶ ὑποτυπώδη, δὲ στρέφεται πρὸς τὴν ἡδονή, πρὸς τὸν ἄνθρωπο - ἄτομο, ποὺ διαρκεῖ τέτοιος. Γιὰ τὸ φιλόσοφο οἱ συνέπειες τοῦ ἡδονισμοῦ ἐξυπακούονται· ἂν καὶ στὴν προσήκουσα εὐκαιρία μήτε θὰ χάσει τὴν προσοχή, μήτε θὰ δειλιάσει νὰ τὶς ἀναφέρει.

Εἰπώθηκε συχνά, πὼς γενικὸς χαρακτήρας τοῦ περασμένου αἰῶνα, εἶναι ὁ ἀτομισμός, ὁ ὑπερτροφικὸς ἀτομισμός. Ἀλλὰ τούτη εἶναι μιὰ διαπίστωση ἐξωτερικὴ, μιὰ περιγραφή ἑνὸς ἀνθρώπου καὶ μιᾶς κοινωνίας ποὺ δὲ συνεπάγεται καμμιά εὐθύνη ἀγνάντια στὴν ἀλήθεια μήτε στὸν κρινόμενο μήτε στὸν κριτὴ. Τί σημαίνει ἀτομισμός, ὑπερτροφικὸς ἀτομισμός σχετικὰ μὲ μιὰ ἀλήθεια ποὺ ὀφείλουμε νὰ κατακτήσουμε; Τίποτε ἢ σχεδὸν τίποτε· πάντως δὲ δηλώνει μήτε μιὰ πίστη μήτε μιὰν ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἀναφέρεται σὰν ὀριστικὴ λέξη καὶ ὀριστικὸ νόημα σ' ἐκεῖνο τὸν ἄνθρωπο ποὺ σήμερα, καὶ πάντοτε, δημιουργεῖ τὸν πραγματικὸ πολιτισμό.

Ὁ ὅρος «ἀτομισμός», κατὰ τὴ γνώμη μου, χρήσιμα μπορεῖ ν' ἀντικατασταθεῖ μὲ τὸν ὅρο «ἡδονισμός» μὲ τὸ περιεχόμενο ποὺ διατύπωσα παραπάνω.

(Ἀπὸ μιὰ σειρὰ σκέψεων ποὺ δημοσίεψα στὸ τεῦχος τοῦ Σεπτέμβρη - Ὀκτώβρη 1937 τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικὲς Ἡμέρες»)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

1 — Για ὅποιον προχωρεῖ ὑποστασιακὰ πρὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ ἄτομο, γιὰ ὅποιον δηλαδή ἐγκαταλείπει μὲ ὅλο τὸ εἶναι του καὶ μὲ ὅλη τὴ διάθεσή του στὴν ἀντοχή του πρὸς βίον, τὸ ἄτομο καὶ τὰ σύνορά του, τὴ γοητεία του καὶ τὴν ἐπιμονή του σὲ αὐταπάτη αὐτάρκειας, ξανοίγεται ἢ συγκεκριμένη, καὶ ὄχι ὑπονοούμενη (βλέπε τὸ δεύτερο κεφ. τῆς μελέτης μου Συμβολὴ σὲ μιὰ φιλοσοφία τῆς ὑπαρξης, ὅπου μιλῶ γιὰ τὴν πίστη ποὺ ὑπονοεῖται), πίστη στὸν ἄνθρωπο, ποὺ εἶναι καὶ πίστη σὲ ὅλα τὰ ἄτομα, πίστη πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ χαθεῖ. Τότε, ὁ θάνατος; Για ὅποιον πιστεύει στὸν ἄνθρωπο ὁ θάνατος γίνεται ὁ θάνατος τοῦ ἀτόμου, ὁ ἀναπότρεπτος μάλιστα θάνατος τοῦ ἀτόμου, ἀναπότρεπτος γιὰ νὰ εἶναι ὄχι μόνο συγκεκριμένη ἀλλὰ καὶ ἀληθινὴ ἢ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου.

Δὲν ἔχουμε μήτε μποροῦμε νὰ ἐπιτύχουμε τὴν παράστασι τῆς παρουσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ βίος μας μήτε κινεῖται μήτε ἐπιθυμεῖ νὰ κινηθεῖ ἀνάμεσα σὲ παραστάσεις καὶ σὲ ἔννοιες, ὅπως κάνουν λ. χ. ὁ Καρτέσιος, ὁ Κάντ, ὁ Σοπενάουερ κι ὁ Χέγκελ. Καταφέραμε ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὶς δικές τους ἀφετηρίες σκέψης· ὁ φιλόσοφος ἀναλύοντας τὴν ἐπαφή του μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον ἀπαντᾷ πρῶτα τὴν αἴσθησι ὕστερα τὴν παράστασι καὶ τελικὰ τὴν ἔννοια, ἀλλὰ τούτη ἢ πορεία ἀναφέρεται στὴ σχέση μου μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον σὰν τούτη ἢ σχέση νὰ ὑφίσταται ἀπόλυτα, δηλαδή χωρὶς ἀντίφασι, μὲ τὸ κῦρος τῆς αἰωνιότητος, μόνη ἀπόλυτη σχέση. Δὲν εἴμαστε ὅμως ἀντίθετοι στὴν ἀντήληψη μιᾶς συστηματικῆς φιλοσοφίας· ἀπλῶς ἀρνούμαστε τὴ φιλοσοφία σὰ σύστημα ἐννοιῶν· τοῦτο δὲ σημαίνει πὼς ἀρνούμαστε τὴ δυνατότητα μιᾶς συστηματικῆς φιλοσοφίας. Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας· ἓνας σκοπὸς ποὺ δὲν ἀνέχεται στὴ συγκρότησή του μή-

τε παράσταση μήτε ἔννοια, δὲν ἀνέχεται δηλαδή νὰ βασιστεῖ πάνω στὴ γνωσιολογικὴ νοοτροπία, ἀπλῶς γιατί τούτῃ ἐπιβεβαιώνει τὴν πρώτη ἀνικανότητα πρὸς πλέρια πίστη, καὶ κατὰ συνέπεια τὴ δυσπιστία τοῦ ἀφελοῦς ἀτόμου.

2 — Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία ἑνὸς ἀτόμου, ποὺ δέ ζεῖ πιά μὲ σ' ἄλλα ἄτομα, καὶ πάει νὰ γίνεῖ ἄνθρωπος· ἑνὸς ἀτόμου ποὺ ἀκριβῶς γιατί δέ ζεῖ πιά μὲ σ' ἄλλα ἄτομα, καθαρότερη παρουσιάζει σὲ μᾶς τοὺς ἐπίγειους — ἄτομα ποὺ δὲν εἴμαστε ποτὲ ἓνα καὶ μόνο ἄτομο, — ποὺ διψᾶμε πάντοτε γιὰ παραδείγματα, τὴν πορεία του (ποὺ καὶ δική μας) πρὸς τὸν ἄνθρωπο· καθαρότερη, ὅχι ὅμως πιὸ εὐκολή· γιατί μιά, πάντοτε ἴδια στὴν ὑπερβατικὴ τῆς ἐκδήλωση, εἶναι ἡ πορεία τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Ἡ πρόοδος ἔγκειται στὴν μεγαλύτερη «καθαρότητα»· ὁ πολιτισμὸς κάνει σαφέστερο τὸ χρέος τους στ' ἄτομα· ἀλλὰ τὸ χρέος παραμένει πάντοτε ἓνα καὶ τὸ ἴδιο.

3 — Ὁ ἄνθρωπος συμμετέχει τῆς γῆς σὰν ἡδονιστής, σὰν ἄτομο. Πεῖρα τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἔρωτας κι ὁ θάνατος, δηλαδή ἡ ἡδονή. Δὲν εἴμαστε γῆ παρὰ μὲ τὴν ἡδονή. Δὲ μπαينوβγαίνουμε στίς δύο διαστάσεις τῆς γῆς, στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο, παρὰ μὲ τὴν ἡδονή. Μονάχα μ' αὐτὴ ὑφίσταται δυνατότητα νὰ ἐξαντλήσουμε τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο ποὺ ὁ Θεὸς μᾶς παρέχει, νὰ ποῦμε πῶς ἐγκαταλείπουμε μὲ ἱκανοποίηση τὴ γῆ. Ἡ μεταβολή, δηλαδή ὁ ἀδιάκοπος φυσιολογικὸς θάνατος, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς γῆς, καὶ ὀλάκερης τῆς φύσης· σὲ τούτην τὴν ἀνάγκη, γνωρίζοντας πῶς εἶναι ἀνάγκη γνωρίζοντας ὅμως καὶ τὴ σημασία τοῦ ἀτόμου φέρνοντας μαζί μας τὸ αἶσθημα τῆς σημασίας τοῦ ἀτόμου, ὀφείλουμε νὰ ὑποταχθοῦμε κ' ἐμεῖς.

4 — Ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος, ὅπως εἶναι συνυφασμένοι μὲ τὴ γῆ (τόσο ποὺ τοὺς ὀνομάσαμε, οἱ δύο διαστάσεις τῆς γῆς), ἔτσι εἶναι συνυφασμένοι μὲ τὴ ζωὴ καὶ μὲ τὸ θάνατο, μὲ τὸ ἄτομο δηλαδή. Εἶναι κατὰ συνέπεια λογικὸ ὅταν ἀφήνουμε τὸ ἄτομο γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ν' ἀφήνουμε μαζί μὲ τὸ ἄτομο, τὴ γῆ τὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο.

5 — Πιὸ πέρα ἀπὸ τὴ δική μας ζωὴ καὶ τὸ δικό μας θάνατο, ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο τοῦ κάθε ἀτόμου, δὲν

υφίστανται ὁ χρόνος καὶ ὁ χώρος. Χρειάζεται γιὰ νὰ φιλοσοφήσουμε, νὰ πείσουμε τὴν ὄρασή μας νὰ μὴ βλέπει πολλὰ ἄτομα ἀλλὰ ἓνα ἄτομο, καὶ νὰ μὴν ὀραματιζόμαστε πολλοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ ἓναν ἄνθρωπο. Ἀλλοιῶς ἡ πορεία τῆς πραγματικότητος χάνεται μπροστά μας, καὶ μονάχα λέγοντας ψέματα ὑποστηρίζουμε πῶς καταλαβαίνουμε. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὑπαρξῆς πάντοτε προσωρινὰ υφίστανται τὰ ἄτομα.

6 — Τὸ ἄτομο δὲν κινεῖται ἀναγκαῖα μέσα στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπόλυτου· τὸ ἄτομο, σὰν ἄτομο, σὰν ἀπλή αὐτογνωσία, δὲ μπορεῖ νὰ προστατέψει τὴν ἐνότητά του. Τούτῃ εἶναι προσωρινὴ ἂν δὲν μεταβληθεῖ σ' ἐνότητα ὑπαρξῆς· ἔτσι ἀπαράλλαχτα ὅπως ὅταν λέμε ὅτι τὸ ἄτομο θὰ πεθάνει, ἂν δὲ γίνεи ἄνθρωπος. Τὸ ἄτομο εἶναι ἐκτεθειμένο στὴν τύχη, ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἀνυπαρξία ἀλλὰ ὅ,τι περιβάλλει τὸ ἄτομο, ἡ ἀτμόσφαιρα ὅπου τὸ ἄτομο κινεῖται. Ἀτμόσφαιρα, ποὺ εἶναι ἀδύνατο ἐμεῖς νὰ γεμίσουμε τόσο μὲ ἀναγκαιότητα, ὥστε ν' ἀποκλειστεῖ ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀτόμου, προπάντων ἡ πρωτοβουλία τοῦ ἀτόμου νὰ διαλέξει σὰν ἔργο τὸ φθαρτὸ ἐαυτοῦ ἢ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς τύχης τοῦ ἀτόμου ἐπαρκοῦν (ὅχι ὅμως γιὰ νὰ ἐξαντληθεῖ ἡ τύχη . . .) οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὁ φιλόσοφος ἀσχολεῖται μονάχα μὲ τὴν ἀνάγκη τῆς σχέσης ἄτομο - ἄνθρωπος, γιατί κρίνει πῶς ἡ τύχη δὲ μπορεῖ νὰ ἐπηρεάσει τὴν πορεία ἐκείνης τῆς σχέσης, ὅταν ἡ πίστη καλύπτει τὸ ἄτομο.

7 — Ἡ σχέση τοῦ κάθε ἀτόμου πρὸς τὸ ἄλλο ἄτομο μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία ἢ ἀναγκαῖα. Τυχαία εἶναι ὅταν δὲν ἐπακολουθεῖ ἡ σχέση μὲ τὸν ἄνθρωπο.

8 — Δὲ θέλω μονάχα ἐγὼ νὰ καταλαβαίνω! Δὲ θέλω μονάχα ἐγὼ ν' ἀγγίζω τὴν ἀλήθεια! — εἶναι ἡ κραυγὴ ἐκείνου ποὺ παύει νὰ αἰσθάνεται σὰν ἄτομο.

9 — Τὸ πρόσωπο, ἡ ἐγκόσμια περηφάνεια τοῦ ἀτόμου. Δὲ βλάπτει ἡ τέτοια περηφάνεια, ἀλλὰ ὅταν εἶναι προσωρινή· ὅταν εἶναι ἓνα νεανικὸ σφρῖγος ποὺ ἀρμόζει στὸ ἄτομο, ἀλλὰ μαζί του θυσιάζεται σὰν ἔρθει ἡ ὥρα.

10 — Ἡ μόνη ἀπόλυτη ἀναγκαῖα σχέση τοῦ ἀτόμου εἶναι κείνη μὲ τὸν ἄνθρωπο. Προσωρινὰ (διαλεχτικά, ἂν

θέλετε) τὸ ἄτομο ἔχει μιὰ ἀναγκαίαν σχέσιν μὲ ἄλλο ἄτομο, ἀλλὰ τοῦτο γιατίι στὴν μοναξιά δὲ μπορεῖ ν' ἀποκτήσῃ ἀκεραιότητα, τοῦ χρειάζεται ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ συλλάβῃ τὴν ἀδιαίρετην ὑπόστασίν του γιὰ νὰ κερδίσῃ τὴν ἐνότητά του ἀνάμεσα στὴ ζωὴ καὶ στὸ θάνατο, ἢ ἀγάπη πρὸς τὸ διπλανὸ τοῦλάχιστο σὰ στοιχειώδους πίστης στὴν ὑπόστασιν τῶν ἄλλων ἀτόμων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτῃ ὁ ἔρωτας δείχνεται (καὶ εἶναι μέσα στὴν οἰκονομία τοῦ βίου) ἡ ἀφετηρία τῆς κοινωνίας, ποὺ εἴταν ἴσαμε σήμερα καὶ θὰ παραμείνῃ τίποτε περισσότερο ἀπὸ κοινωνία ἀτόμων. Λέω « ὁ ἔρωτας » καὶ ὄχι « ἡ ἀγάπη » γιατίι ξεκινᾷ πιά ἀπὸ τὴ φυσιολογία, ἀπὸ τὴν πρώτη ἀρχικὴ μοῖρα τοῦ ἀτόμου.

11 — Ἡ σχέσις ἀτόμου πρὸς ἄτομο εἶναι σχέσις βίου καὶ δὲ βγαίνει ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς ἡδονῆς, ἐφ' ὅσον τὸ ἄτομο δὲν ἐγκαταλείπει τὴ φύσιν του. Φύσις εἶναι στὸ ἀποτέλεσμα τὸ ἄτομο σὰν ἀπλὸ μεμονομένο ἄτομο, φύσις εἶναι καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἀτόμων, ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν σχέσιν τοῦ ἐνὸς προσώπου μὲ τὸ ἄλλο, ξαναεπιστρέψουμε στὸ γεγονὸς τῶν ἀδιαίρετων μὰ χωριστῶν ἀτόμων. Τότε — μὲ τὴν πολλαπλότητα τῶν ἀτόμων, μὲ τὴν ἐπιμονήν τους στὴν αὐταπάτη τῆς αὐτάρκειας — ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει σὰν πραγματικότητα ἡ τύχη· καὶ ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀντὶ νὰ πλησιάζῃ ἀπομακραινεται. Κάθε ἄτομο βλέπει τὸ φῶς στὸν κόσμον τῆς τύχης, γιατίι ἡ φύσις δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τύχη ποὺ ἐπιμένει στὴν ἄρνησιν τῆς ἀλήθειας· κάθε ἄτομο ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν σχέσιν του μὲ τ' ἄλλα ἄτομα ὑποστηρίζει τὴν περηφάνειάν του σὰν ἄτομο, ζεῖ ἀκόμα ὅπως τὸ νήπιον στὸν κόσμον τῆς τύχης, ἀλλὰ ἀμαρτάνει, γιατίι ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄτομα παρεῖχε κιόλας τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπάρξῃ ὁ ἄνθρωπος.

12 — Ἡ σχέσις τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄτομα παρέχει τὴν εὐκαιρία νὰ ὑπάρξῃ ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ὁμιλία, θεωρούμενη στὴν καθαρότητά της, εἶναι ἀφαίρεσις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ φύσιν του· εἶναι κιόλας, σὰν οὐσία ἀπόλυτα ἄσχετη πρὸς τὴν τύχη, ἢ πρώτη (ἔστω μεταφορικὴ) θέσις τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὁμιλία βγαίνει ἀπὸ τὸ ἄτομο, ἀλλὰ δὲν

ἀνήκει στοῦ ἄτομο· τὸ φαινόμενο καὶ τὸ γεγονὸς ποὺ εἶναι κοινὴ σ' ὅλα τ' ἄτομα, πρέπει νὰ μᾶς κάνει προσεχτικούς. Ἡ ποιότητα τοῦ ἀτόμου εἶναι τέτοια, πῶς ὅ,τι δὲ μπορεῖ νὰ κρύψει στοῦ γύρου τοῦ ἐγώ του, δὲν εἶναι κτῆμα του· τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ φυλάξει τὸ θάνατό του ἴσως τὸν ἔρωτά του ὅχι ὅμως τὴν ὁμιλία του. Τὸ ἄτομο ποὺ δὲ θὰ μιλήσει, δὲ θὰ πιστέψει στὸν ἑαυτό του, ἢ θὰ πεθάνει χωρὶς νὰ πιστέψει στὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ ἡ ὁμιλία δηλώνει στοῦ ἄτομο τὸν ἐνυπάρχοντα ἄνθρωπο, ἀποδείχνει τὴ δυνατότητα τῆς κατάφασης τοῦ ἀνθρώπου.

Τέτοια εἶναι ἡ ἀποστολὴ τῆς ὁμιλίας, ποὺ τὸ ἀνεπτυγμένο ἄτομο ὅταν τὴ διαισθάνεται ἀλλὰ δὲν κατορθώνει νὰ ὑποταχτεῖ στοῦ χρέος ποὺ ἀπὸ κείνη ἀπορρέει, ἀντὶ νὰ ἐκδηλωθεῖ στ' ἄλλα ἄτομα μὲ τὴν ὁμιλία ὅπως συνήθιζε νὰ κάμει τότε ποὺ δὲν ὑποπτεύονταν τὴ σημασία της, τώρα προσπαθεῖ νὰ πεῖ ψέματα μιλώνοντας, γιὰ νὰ μὴν ἐπιτρέψει νὰ διεισδύσουν στὸν ἑαυτό του! Στὴν περίπτωση τούτη ἡ ὁμιλία χαρίζει ἓνα ὄπλο στοῦ ἄτομο, ποὺ τὸ ἄτομο τελικὰ χρησιμοποιοῦ ἐνάντια στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του· ἡ ὁμιλία, ἂν καὶ τοῦτο δὲν ἀρμόζει στὴν ἀλήθειά της, γίνεται ἀφορμὴ μιᾶς διαστροφῆς τοῦ ἀτόμου, μιᾶς πονεμένης λαγνείας, μιᾶς μοναξιάς.

13 — Ὁ προορισμὸς τῆς ὁμιλίας δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι θνητός. Ὅταν τὸ ἄτομο ὁμιλεῖ εἰλικρινά, καὶ ἀφοσιώνεται στοῦ λόγου μὲ τὸν πόθο ν' ἀπολυτοποιηθεῖ, τότε μήτε στοχάζεται ν' ἀναζητήσῃ ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τὴν πηγὴ τῆς φωνῆς του, μήτε τὴ φωνή του χωρίζει ἀπὸ τὸν ἑαυτό του· ὅταν τὸ ἄτομο γίνεται ἄνθρωπος, ἡ ὁμιλία βρίσκεται ἄρρηκτα συνυφασμένη μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὁμιλία ποὺ δὲν παθαίνει ἀφαίρεση εἶναι ἡ χώρα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ χώρα ποὺ ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ ἐγκαταλείψει. Σκέψου τὴν ὁμιλία πυκνὴ σὰν τὸν οὐρανό, γιὰ νὰ μὴ σοῦ διαφύγει ὅποια μέλλουσα ἀποκάλυψή της!

14 — Τὸ ἄτομο ποὺ ὁμιλεῖ, καὶ δὲν κρύβει δὲν ὑπονοεῖ δὲν προφυλάσσει τίποτε πίσω ἀπὸ τὰ λόγια του, τὸ ἄτομο ἐκεῖνο ξανοίγεται πρὸς τὴν ὕπαρξιν. Ἄν ἐξέλειπε ὁ συμβατικός, κι ἀνάμικτος μ' ἐκείνη τὴν πολλή

ψευτιά που από την τύχη προέρχεται, χαρακτήρας της όμιλίας· αν ή ίδια όμιλία έπαυε να ύφίσταται άδρανής· τότε δέ θα μπορούσε παρά να γίνει ή έξωτερική έκδήλωση της ύπαρξης, ή μόνη έκδήλωση της ύπαρξης που φτάνει ίσαμε τή φύση, και που μπορεί για τον ίδιο άνθρωπο ν' αποτελέσει θέαμα όπως θέαμα αποτελούσε για τὸ άτομο ή φύση. Βέβαια ὁ άνθρωπος που όμιλεῖ δέ θα έχει θέαμα τήν όμιλία του, αλλά μονάχα θα όμιλεῖ· θα μπορεί όμως να θυμᾶται σά θέαμα τήν όμιλία του, μιᾶ θύμηση χωρίς κόπο, γιατί ή όμιλία δέ θα εἶναι παρελθόν, αλλά παρόν.

15 — Δέ μπορῶ να δώσω τήν έννοια τοῦ ανθρώπου, γιατί ὁ άνθρωπος δέν εἶναι για τὸ άτομο πραγματικότητα, αλλά ιδανικό και πίστη πλέρια. Εἶμαι άτομο, και μονάχα με τήν εξέταση τοῦ ατόμου και τὸ σταμάτημά του στὰ σύνορα τοῦ απόλυτου, και με τήν πίστη, μπορῶ να φτάσω στὸν άνθρωπο. Ὁ φιλόσοφος οφείλει να πεισθεῖ πῶς εἶναι άδύνατο να δοθεῖ ή έννοια τοῦ ανθρώπου, αλλά συνάμα να πιστέψει στὸν άνθρωπο· να πεισθεῖ πῶς αντικείμενο τῆς φιλοσοφίας εἶναι τὸ άτομο, και πῶς ή σχέση άτομο - άνθρωπος εἶναι τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας.

16 — Οἱ έννοιες Ἀνατολή και Δύση θα φανοῦν σιγά-σιγά άοριστίες, ακόμα κι από μιᾶ άποψη πολιτική. Δέ θα αντικρύζουμε πια στὸ μέλλον άτομα Εὐρωπαϊκά και ὄχι Εὐρωπαϊκά, άτομα τῆς Δύσης και ἄλλα τῆς Ἀνατολῆς (ή κάποια εκείνη γνώση που σήμερα δανείζεται κανείς από τή γεωγραφία, προστατεύει μιᾶ γενική άβεβαιότητα πάνω στὰ πιὸ σοβαρὰ ζητήματα). Θα ύφίσταται μονάχα ὁ χωρισμός ανάμεσα σέ άτομα (και λαούς) που πιστεύουν, και σέ ἄλλα που δέν πιστεύουν· οἱ πιστεύοντες (άτομα και λαοί) αναγκαῖα θα περάσουν από τή δοκιμασία τοῦ Χριστιανισμοῦ, και θα πιστέψουν στὸν μόνο Θεάνθρωπο, στὸ Χριστό· οἱ ἄπιστοι με ψέματα θ' άμύνονται, μά, όπως εύκολα κατανοεῖται, ὅσο θ' αύξάνει ὁ πολιτισμός, μιᾶ τέτοια άμυνα θα γίνεται πιὸ χαλαρή, σαν αντίδραση που χάνει τήν έντασή της γιατί δέν ανταποκρίνεται σέ καμμιά άπαίτηση τῆς πραγματικότητας, και μονάχα συντηρεῖται

μέ τήν τροφή πού λαβαίνει ἀπό τήν ἀσθένεια (ἐμφυτη, ἄν καί τυχαία ἀσθένεια) τῆς ζωώδικης δικῆς μας φύσης.

17 — “Ολοι οἱ λαοί τῆς γῆς πρέπει νά βοηθήσουν τὸ ἄτομο νά γίνει ἄνθρωπος· ἄν δέν ἀπουσιάσει κανεὶς (ὑποθέτουμε κάτι τὸ ἀδύνατο τοῦλάχιστο στὴ σημερινή ἱστορική στιγμή), τότε τὸ ἔργο, ἄν ὅχι εὐκόλο (πράμα πού ἄλλωστε δέν πρέπει νά μᾶς ἐνδιαφέρει), πάντως ἔπεται φυσιολογικῶς, μέ σαφήνεια· ἄν ἀπουσιάσει κάποιος ἢ πολλοὶ (καὶ τοῦτο μᾶλλον συμβαίνει ἀπὸ καταβολῆς κόσμου), οἱ ὑπόλοιποι ὀφείλουν νά συμπληρώσουν τὸ κενὸ προσπαθώντας τήν πεῖρα ἀτόμου τῶν ἄλλων λαῶν νά ἐπαναλάβουν στὴ δική τους ζωή, καὶ τὸν κίνδυνο πού ἐκείνη ἢ πεῖρα φέρνει μαζί της, νά διατρέξουν ὅπως διατρέχουν τὸν κίνδυνο τῆς δικῆς τους ἀτομικῆς ὑπόστασης, τοῦ δικοῦ τους ἐπίγειου προσώπου.

18 — Πῶς νά δοῦμε, πῶς νά κατανοήσουμε τὸν ἄνθρωπο, νά τὸν περιλάβουμε στὸ γύρο τῆς δικῆς μας ὑπόστασης, ὅχι μονάχα σὰν ἰδανικὸ ἀλλὰ καὶ σὰν παρουσία, ἐφ’ ὅσο δέν ἀγκαλιάζουμε ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς, ἐφ’ ὅσον τόσοι λαοὶ μᾶς εἶναι ἀκόμα ὀλότελα ξένοι; Γιατὶ δέν τολμοῦμε νά ὁμολογήσουμε, πῶς ὅταν δὲ γνωρίσαμε ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς γῆς, μήτε τῇ γῇ γνωρίσαμε τόσο, ὥστε νά μποροῦμε νά τήν ἀφήσουμε χωρὶς παράπονο, χωρὶς τὸ αἶσθημα πού δέν πληρώσαμε ὅλο μας τὸ χρέος σὰν ἄτομα;

19 — Μονάχα τὸ ἄτομο πρέπει νά φοβᾶται τὸ θάνατο, γιατί μονάχα γιὰ τὸ ἄτομο ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἄρνηση μιᾶς ὑπόστασης. Ἡ φύση, ἄν δὲ γίνει ἄτομο, δὲ μπορεῖ νά γνωρίσει συγκεκριμένα τὸ θάνατο, γιατί αὐτὸς δέν εἶναι κατὰ σύμπτωση ἄρνηση τῆς φύσης, ἀλλὰ εἶναι κατὰ σύμπτωση ἄρνηση τοῦ ἀτόμου. Ἀναγκαῖα (σχετικὰ μέ τὸ ἀπόλυτο δηλαδή) ὁ θάνατος εἶναι μιὰ μορφή τῆς ἡδονῆς, εἶναι δηλαδή συνυφασμένος ἄρρηκτα μέ τήν ὑπόσταση τοῦ ἀτόμου, γίνεται ὅμως, ὅταν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τὸν ἔρωτα καὶ γενικὰ ἀπὸ τήν προσοχή τοῦ ἀτόμου, καὶ θεωρηθεῖ καθαυτὸ θάνατος, κατὰ σύμπτωση ἄρνηση τοῦ ἀτόμου. Πάντως δέν ἀναφέρεται ἄμεσα στὴ φύση, πού εἶναι ἄσχετη κυριολεκτικὰ πρὸς τὸ θάνατο, ἐφ’ ὅσον ἡ ἔμμεση

σχέση δὲν ἐνδιαφέρει τὸ φιλόσοφο, γιατί δὲν μετέχει ἀναντικατάστατη στὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας.

20 — Δὲν εἴμαστε ἄτομα, δὲν εἴμαστε πρόσωπα κατὰ μιὰ σημασία συμβολικὴ καὶ πραγματικὴ, παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν πεῖρα τῆς ἡδονῆς, παρὰ ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν πεῖρα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Ἀλλὰ τί εἴμαστε πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονή; Πρῶτα ἀπὸ τὴν ἡδονὴ εἴμαστε φύση· ὁ πόθος μας πρὸς τὴν ἡδονὴ εἶναι, ἀκόμα καὶ ψυχολογικά, πόθος νὰ διακριθοῦμε ἀπὸ τὴ φύση, νὰ γευτοῦμε συγκεντρωμένο τὸ σῶμα τῆς πραγματικότητας· ἡ φύση βρίσκεται τόσο μακριὰ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη, ποὺ δὲ χωρίζει ὕπαρξη ἀπὸ εἶναι, αἰωνιότητα ἀπὸ χρόνο, ἀναγκάιο καὶ ἀπόλυτο ἀπὸ τυχαῖο καὶ σχετικό, ἀλήθεια ἀπὸ ψέμα· ἡ φύση ἐπιθυμεῖ ἐνστιχτωδῶς μονάχα τὴν μόνην κατάσταση ποὺ ἀνοίγει τὴ δυνατότητα τῆς ὕπαρξης τῆς αἰωνιότητας τῆς ἀναγκαιότητας τοῦ ἀπόλυτου καὶ τῆς ἀλήθειας, καὶ τέτοια κατάσταση εἶναι ἐκείνη τοῦ ἀτόμου. Καὶ δρόμος πρὸς τὸ ἄτομο ἡ ἡδονή.

21 — Ἡ θέση τῆς γνώσης, ὅταν πάνω σ' αὐτὴ βασιζέται τὸ οἰκοδόμημα μιᾶς κοσμοθεωρίας καὶ μιᾶς βιοθεωρίας, ὅταν διὰ μέσου αὐτῆς στερεώνεται ἡ περηφάνεια καὶ ἡ φιλοδοξία ἀνεξαρτησίας τοῦ ἐγώ, εἶναι ἡ θέση τοῦ ἀτόμου ποὺ ἐπιμένει στὴν ἡδονή, εἶναι δηλαδὴ ἡ θέση τοῦ ἡδονιστῆ. Ὁ ἡδονιστὴς δὲ θέλει νὰ προχωρήσει πιὸ ἐκεῖ ἀπὸ τὴ δική του ζωὴ καὶ ὑπόστασι· γιὰ τοῦτο κρίνει πῶς μὲ ἀμεροληψία (καὶ βέβαια μὲ ἀμεροληψία, ἀλλὰ μ' ἐκείνη τοῦ ἀδιάφορου), μπορεῖ ν' ἀτενίσει τὰ πράγματα, καὶ τ' ἄλλα ἄτομα. Ἀλλὰ ὁ ἡδονιστὴς δὲν τρέφει αὐθόρμητη συμπάθεια πρὸς τίποτε ἔξω ἀπ' τὴν ὑπόστασή του, γιατί δὲν πιστεύει πιὸ πέρα ἀπ' τὸν κύκλο τῆς ζωῆς του. Ὁ ἡδονιστὴς εἶναι τὸ ἄτομο ποὺ πεθαίνει ἄτομο· εἶναι τὸ ὄν ποὺ δὲ βρίσκει πιὰ ἓνα μεταφυσικὸ σκοπὸ ποὺ νὰ τοῦ ταιριάζει· εἶναι ἡ φύση ἐκείνη ποὺ ἐκτέλεσε τὸν προορισμό της ἀφοῦ γίνηκε ἄτομο.

22 — Ἡ γνώση δηλώνει τὴν ἀμεροληψία τοῦ ἡδονιστῆ, καὶ ταυτόχρονα τὰ ὅρια τῆς ἠθικῆς του. Ἐφ' ὅσον ὑφίσταται ἓνα ἀπόλυτο ποὺ δὲ μπορῶ νὰ κάνω ὀλάκερο δικό μου — τέτοια ἡ πορεία τοῦ λόγου τοῦ ἡδονιστῆ —, ἡ

καλύτερή μου πράξη είναι εκείνη που με φέρνει πιο σιμά στην κατάκτησή του· αλλά τό απόλυτο για τόν ήδονιστή διαρκεί πάντοτε έξω απ' τόν έαυτό του, ακόμα κι όταν ό ίδιος γδύνεται από τόν κύριο ήδονισμό του, και γίνεται έγώ τής γνώσης. 'Ο ήδονιστής νομίζει πως στενεύοντας τόν έαυτό του, περιορίζοντας τήν πράξη (έννοώ τήν πράξη που άφορᾷ μιᾷ συνολική πραγματικότητα) σέ γνώση και τό έγώ σ' έγώ τής γνώσης, φτάνει σ' ένα απόλυτο που είναι και ζωή του και δημιουργία του, αλλά άπατᾶται, γιατί τό απόλυτο μιᾶς πρωταρχικής σχέσης ύποκειμένου-άντικειμένου, σάν τεθεῖ δέν άναιρεῖται ύστερα (όπως έδειξα στο πρώτο κεφ. τής μελέτης μου Συμβολή κ. τ. λ.). Τό έγώ τής γνώσης δέχεται τό αντικείμενο (μιᾷ πραγματικότητα θεωρούμενη έξωτερική σχετικᾶ πρὸς τό ίδιο έγώ τής γνώσης, και πρὸς τό κάθε ἄτομο που ύποτίθεται άπλό και συνολικό έγώ τής γνώσης)· και θέτοντας τό απόλυτο στη σχέση ύποκειμένου—άντικειμένου, παραδέχεται τελικᾶ δυὸ πραγματικότητες, τό έγώ τής γνώσης και τή φύση. 'Η ένότητα τῶν δυὸ τούτων πραγματικοτήτων δέ μπορεί νά συλληφτεῖ από τό έγώ τής γνώσης, γιατί ἂν στερεᾶ συλληφτεῖ καταλύεται σᾶ θέση απόλυτη ή σχέση ύποκειμένου-άντικειμένου, τό έγώ τής γνώσης παύει νά ύφίσταται πρωταρχικό και συνολικό έγώ.

'Η γνώση καθαυτή δέν είναι ήδονή, αλλά ή δικαιολογία τοῦ ήδονιστῆ, ύστερα από τήν ήδονή· ακόμα ή μόνη άνησυχία και άπασχόληση τοῦ ήδονιστῆ, όταν έπιστρέφει από τήν ήδονή. Μιλῶ (κι όχι μονάχα σέ τοῦτο τό σημείο, αλλά παντοῦ όπου φιλοσοφῶ) για τίς πράξεις τοῦ ατόμου που έχουν διάθεση συνολική, που δέν αφήνουν πίσω τους τίποτε από κείνη τήν οὐσία τοῦ ατόμου, που μπορεί νά γίνει άνθρωπος.

'Η γνώση είναι ή στέρεη τροφή τοῦ ήδονιστῆ· ένα ἄτομο που ή μοῖρα του δέν τοῦ έπιτρέπει νά πιστέψει μήτε στο Θεό μήτε στον ἄνθρωπο, δέ μπορεί νά βρεῖ ἄλλην πιθανότητα απόλυτου παρά στον έξω κόσμο, παρά στη φύση· ό πιο αὐστηρός μονισμός που βγήκεν από τέτοια άπελπισμένη διάθεση, από τέτοια άπιστία στον ἄν-

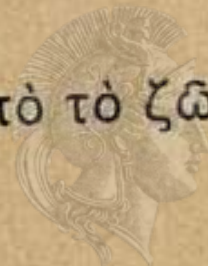
θρωπο (ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τέτοια λαχτάρα τοῦ ἀνθρώπου), εἶναι τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζα.

Τοῦτος ὁ φιλόσοφος, ἐκεῖνος ποῦ πιότερο μᾶς συγκινεῖ ἀπὸ τοὺς μεταχριστιανικοὺς φιλοσόφους ποῦ δὲν πίστεψαν στὸ Χριστό, προτάσσει τὸ Θεὸ σὰ στήριγμα καὶ σύνολο τῆς ἠθικῆς του, γιὰ νὰ ἐκπληρώσει ἓνα χρέος πρὸς τὴν ἱστορία καὶ γιὰ εὐσυνειδησία, ὅχι γιὰτὶ κατὰ τὸ αἶσθημα ἢ πίστη του πρὸς τοὺς διπλανοὺς του εἶναι ἀκέραια. Ἡ φύση εἶναι τὸ ἀπόλυτο (ἢ substantia) τοῦ Σπινόζα.

Ἡ ἡδονὴ ἐμπεριέχει τὴ γνώση· ἡ γνώση δὲν εἶναι ποτὲ βίωση, καὶ δὲ μπορεῖ νὰ καλύψει τὴν ἡδονή, νὰ τὴν ἀναιρέσει σὲ μιὰ δική της εὐρύτερη παρουσία. Ἡ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ ἐμπεριέχει τὴν ἡδονή, ἐφ' ὅσον ἀπλῶς ἐμπεριέχεται ἀπὸ τούτη. Ἀλλὰ ἡ ἡδονὴ σὰ γίνεται ἡδονισμός, σὰ γίνεται δηλαδὴ μοναδικὴ βίωση τοῦ ἀτόμου, δὲ μπορεῖ νὰ τοῦ ἀφήσει ἄλλον τρόπο ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας καὶ τοῦ ἀπόλυτου ἀπὸ τὴ γνώση· τὸ ἄτομο ποῦ δὲν πιστεύει, θέλοντας μὴ θέλοντας ἀτενίζει τὸν ἔξω κόσμο τῇ φύσει σὰ νὰ εἶναι τὸ ἀπόλυτο, καὶ ὅταν ὕστερα στρέψει τὰ μάτια πρὸς τὸν ἑαυτό του, βρίσκειται, χωρὶς νὰ τὸ ξέρει, ἐπηρεασμένο ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ του διάθεση, ἐρευνάει τώρα τὸν ἑαυτό του ζητώντας νὰ τὸ γνωρίσει μὲ τὸ ἴδιο αἶσθημα ποῦ ζητοῦσε νὰ γνωρίσει τὴ φύση, δὲν πιστεύει στὸν ἑαυτό του δὲ μπορεῖ νὰ πιστέψει στὸν ἑαυτό του.

Ἡ γνώση συνδέει τὸ ἄτομο μ' ἓνα ὑποτιθέμενο ἀπόλυτο, ποῦ δὲν τὸ δικαιώνει ἠθικὰ παρὰ μονάχα κατ' ἐπιφάνεια, ἀκριβῶς γιὰτὶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ πραγματικὸ ἀπόλυτο. Ἀπὸ τὴ φύση θεωρούμενη σὰν τὸ ἀπόλυτο, τὸ ἄτομο ἀντλεῖ τὸ δικαίωμά του πρὸς τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ συνάμα καὶ τὸ χρέος νὰ ἐξυπηρετήσῃ μὲ τὴν ἐλευθερία τούτη, τὴ φύση — ποῦ γίνεται στὶς περιπτώσεις τῆς πιὸ ἀνεπτυγμένης τούτης νοοτροπίας, ἡ φύση (μὰ πάντοτε « φύση », *natura naturans* καὶ *natura naturata*) τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου, δηλαδὴ ἡ φθαρτὴ του οὐσία, ὁ ἔρωτάς του κι ὁ θάνατός του, ἡ ἡδονὴ του.

Ἡ γνώση διακρίνει, λένε, τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ζῷο.

ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος δὲ ζητᾷ νὰ διακριθεῖ ἀπὸ τὸ ζῶο, δὲ ζητᾷ νὰ ἀναιρέσει μιὰ παρόμοια ἀμφιβολία! Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ἄτομο, ὅταν γιὰ ἄτομο ἐννοοῦμε τὸ ὄν ποὺ ἔζησε τὴν πεῖρα τοῦ ἔρωτα καὶ τοῦ θανάτου. Ἡ γνώση διακρίνει μιὰ φύση ἀπὸ τὴν ἄλλη φύση, διαιρεῖ τὸ σύμπαν σὲ δύο φύσεις, δὲ μπορεῖ περισσότερο.

Ἡ προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ ἄτομο (καὶ ἡ φύση, ἀλλὰ ἐδῶ ἡ φύση δὲν ἐνδιαφέρει τὸ φιλόσοφο)· ἡ προϊστορία τοῦ ἀτόμου εἶναι ἡ φύση.

23 — Ἡ ἐλευθερία ποὺ τὸ ἄτομο ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ φύση, εἶναι αὐταπάτη ἐλευθερίας, γιατί ἡ φύση δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτο. Ἄν τοῦ ἀτόμου ἡ παρελθοῦσα κατάσταση, ἡ φύση, εἴταν τὸ ἀπόλυτο, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε πῶς τὸ ἴδιο ἄτομο εἶναι μιὰ παρουσία τελειότερη καὶ συνολικότερη ἀπὸ τὴ φύση. Ἀλλὰ τὸ ἄτομο θέλοντας τὴν αὐθαιρεσία του, ζητᾷ τὴν ἐλευθερία του νὰ τὴν ἀντλήσει ἀπὸ τὴ φύση, καὶ δὲ νιώθει πῶς κάνοντας ἔτσι, ἀκριβῶς τότε παραλύει τὴν πραγματικὴν ἐλευθερία του, δεσμεύοντας τὸν ἑαυτό του σὲ μιὰ οὐσία ποὺ δὲν εἶναι πιά ἐλεύθερη, δὲν τῆς χρειάζεται ἡ ἐλευθερία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση καὶ τὴ στερέωση τοῦ ἀτόμου.

Ἀλλὰ τὸ ἄτομο κατὰ συνήθεια (ποὺ ἱστορικὰ ἐξηγεῖται) καὶ κατ'εὐκολία (ποὺ ψυχολογικὰ ἐξηγεῖται) ὀδηγεῖται στὴν ἐλευθερία ἀπὸ τὴ γνώση, καὶ ἔτσι καταλαβαίνουμε σὲ τί ὀφείλεται τὸ σφάλμα του· ἡ γνώση διακρίνει παντοῦ τὴ φύση, τίποτε ἄλλο ἐξὸν ἀπὸ τὴ φύση, γιατί ἡ ἴδια γνώση εἶναι μιὰ μονομέρεια τοῦ ἀτόμου, κάτι ἀνάμεσα στὴ φύση καὶ στὸ ἄτομο, ἀλλὰ τόσο πιὸ κοντὰ στὴ φύση, ὅσο τὸ ἄτομο ποὺ εἶναι μονάχα ἄτομο καὶ δὲ βλέπει πιὸ ἀψηλά, δὲν τὸ φαντάζεται!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

24 — Ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ νιώσει τ' ἄλλα ἄτομα, νὰ ταυτιστεῖ μαζὶ μὲ τοῦτα; Εἶναι τὸ ἴδιο σὰ νὰ ρωτᾶμε, πῶς μπορεῖ τὸ ἄτομο νὰ πιστέψει ἐνεργητικὰ στὸν ἄνθρωπο; Ὁ Χριστιανισμὸς διδάσκει ὥς μέσο γιὰ τοῦτο τὸ σκοπὸ, τὴν ἀγάπη· καὶ εἶναι φανερὸ πῶς τὸ τωρινὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ νὰ σβύσει μήτε τὴν ἱστορία, μήτε τὸ αἰώνιο παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ. Φτάνει ὅμως σὲ τοῦτο ἔμμεσα· δὲν τὸ ἀναγκάζει δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ του ἐμπειρία, μιὰ ἀβίαστη ἐσωτερικὴ ἐμπειρία, νὰ παραδεχτεῖ τὴν παντοδυναμία τῆς ἀγάπης, ὅπως τὴ δέχονταν λ. χ. ἓνας Παῦλος· μᾶλλον ὁ πολιτισμὸς του τὸ ὁδηγεῖ, ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρώπης, κι ὅταν δὲν κατέχει τούτη, τὸ ἀδιέξοδο ποὺ θὰ παρουσιαστεῖ ἀναπόφευκτα στὸν ἄπιστο ὅταν γεννηθεῖ μέσα του ἡ ἀγαθὴ πρόθεση νὰ ἐπικοινωνήσῃ εἰλικρινά, καὶ ὄχι συμβατικά, μὲ τᾶλλα ἄτομα. Ἡ δεύτερη εἶναι σήμερα στὴν Εὐρώπῃ ἡ πιὸ συνηθισμένη περίπτωση· τὸ ἄπιστο ἄτομο ἀντικρύζει τότε σὰν ἰδανικὸ ἀνέφικτο τὴν ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ.

Ἄν ὅμως ἡ ἀγάπη δὲν εἶναι ἄμεση ἐσωτερικὴ ἐμπειρία τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, κινδυνεύουμε κάμοντας ἑκκλήση πρὸς τὸ θαῦμα τῆς ἀγάπης νὰ μὴν εἰσακουστοῦμε, ἀκόμα κι ὅταν ὑποθέτουμε τὴν πιὸ καλὴ θέληση στὰ ἄτομα. Δὲ μπορεῖ νὰ παραγνωριστεῖ τὸ γεγονὸς πῶς ἡ ἰδιοσυγκρασία, καὶ μὲ ποιότερη ἀκρίβεια, ἡ μοῖρα τοῦ τωρινοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀτόμου εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ κείνη τοῦ ἀτόμου τῆς πρώτης Χριστιανικῆς ἐποχῆς. Διαστρεβλώνοντας τὴ σημασία τοῦ ἀναμφισβήτητου τούτου γεγονότος, εἶναι γνωστὸ πόσο προσπάθησαν οἱ φιλόσοφοι τῶν διαφόρων ἀποχρώσεων τοῦ ὕλισμου καὶ τοῦ θετικισμοῦ, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βολταῖρ ἴσαμε σήμερα, νὰ πολεμήσουν τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια. Καὶ βέβαια τὸ ἐπιχείρημά τους εἴταν σοβαρό· ἀλλὰ σοβαρὸ μονάχα γιὰ τὴ διαπίστωση μιᾶς σταματημένης πραγματικότητος, μιᾶς πραγματικό-

τητας παροδικῆς ἐφ' ὅσον τὴν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἱστορία του· μήτε τὸ Θεὸ μήτε τὸν ἄνθρωπο, καὶ τὴν τάξιν ποὺ ἀπ' αὐτοὺς ἀπορρέει,μποροῦν νὰ διασαλέψουν οἱ ὑλιστὲς καὶ οἱ θετικιστὲς, γιὰτὶ ἀπλῶς δὲ θίγουν δὲ βλέπουν μήτε τὸ Θεὸ μήτε τὸν ἄνθρωπο. Ὅμως τὸ τωρινὸ ἄτομο ὕστερα ἀπὸ τὸν μόχθο τοῦ Μεσαίωνα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Λούθηρου τῆς Γαλλικῆς ἐπανάστασης, ὕστερα ἀπὸ μιὰ τόσο βαθειὰ ἱστορία, ποὺ τὴ σημασία της βέβαια ὑποπτευόμαστε καὶ κάποτε ἀρπάζουμε, ἀλλὰ ἀκόμα σήμερα δὲν κατακτήσαμε ὁλάκερη, τὸ τωρινὸ ἄτομο, ἐπαναλαμβάνω, ἀκόμα καὶ σὲ μᾶς τοὺς Ἕλληνες, ποὺ εὐτυχῶς βρισκόμαστε πιὸ κοντὰ στὴ χριστιανικὴ πραγματικότητα ἀπ' ὅσο συμβαίνει στοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Δύσης, χρειάζεται νὰ ὁμολογηθεῖ πῶς διαφέρει σὰ βίωση ἀπὸ τὸ ἄτομο τῶν χρόνων τοῦ Χριστοῦ.

Ἐδῶ, ὥς ἐξηγήσουμε τί ἐννοοῦμε στὴν προκειμένη περίπτωση (καὶ ὅπου ἄλλοῦ τὸν ἴδιο ὅρο μεταχειριζόμαστε), μὲ τὴ λέξη «βίωση». Βίωση λέω τὸ αἶσθημα τοῦ ατόμου (ὅλον ἐκεῖνο τὸν κόσμον τοῦ ατόμου ποὺ, ἀνῆκοντας στὸ ἄτομο, δὲ γίνεται δὲν ἀναλύεται δὲν καταλήγει σὲ γνώση)· κ' αἶσθημα ἐννοῶ ἓνα σύνολο ποὺ ἀνταποκρίνεται στὸ σύνολο τοῦ ατόμου, γιὰτὶ ὅπως κρίνω πῶς δὲ μπορῶ νὰ διαιρέσω τὸ ἄτομο, ἔτσι κρίνω πῶς δὲ μπορῶ νὰ διαιρέσω τὸ αἶσθημα· βίωση λοιπὸν εἶναι γιὰ μένα ἓνα τέτοιο αἶσθημα μαζὶ μὲ τὴ μορφή ποὺ παίρνει. Καί, πιὸ αὐστηρά, βίωση ἐννοῶ τὸ χωρὶς ἀντίφαση αἶσθημα ἑνὸς ατόμου. Κρίνω πῶς μονάχα ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου τὸ αἶσθημα ἐκδηλώνεται χωρὶς ἀντίφαση εἶναι γόνιμο, γιὰτὶ εἰλικρινές, κρίνω πῶς τὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει τὴν εἰλικρίνεια, καὶ πῶς κατὰ συνέπεια ἔχει τοῦλάχιστον μιὰ στιγμὴ βίου ὅπου δὲν ἀντιφάσκει μὲ τὸν ἑαυτό του. Χρέος τοῦ φιλοσόφου ν' ἀνακαλύψει τὸ χωρὶς ἀντίφαση αἶσθημα ἑνὸς ατόμου, γιὰτὶ ὁ φιλόσοφος ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸ ἄτομο, δηλαδὴ πιστεύει στὴν ἱκανότητά του νὰ εἶναι εἰλικρινές. Ἀλλὰ τὸ πιὸ παράδοξο εἶναι πῶς τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ εἶναι εἰλικρινές, καὶ νὰ μὴν τὸ ξέρει· γιὰτὶ βέβαια κάθε ἄτομο στὴν ἐνέργειά του

άπαντᾶ ἓνα ὄριο γιὰ τὴν πράξη ὅπου δὲ μπορεῖ νὰ κομματιάσει τὴν ὑπόστασή του, δὲ μπορεῖ ν' ἀντιφάσκει ἀνάμεσα σ' ὅ,τι λέγεται ὑποσυνείδητο καὶ σ' ὅ,τι λέγεται συνείδηση· καὶ εἶναι ὑποχρεωμένο μολαταῦτα νὰ πράξει, καὶ πράττει κατὰ συνέπεια εἰλικρινά. Τότε μονάχα ὁ φιλόσοφος προσέχει τὸ αἶσθημα τοῦ ἀτόμου, καὶ τοῦ δίνει ἓνα ὄνομα· γιὰτὶ τότε πραγματικὰ ὁ φιλόσοφος ἔχει ἀποκτήσει ἓνα σταθερὸ ἐγκόσμιον ἔρεισμα . . .

Ἡ ἀγάπη δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ βίωση στὸ τωρινὸ ἄτομο, γιὰτὶ τοῦτο δὲν ἀγνοεῖ ποτέ του τὴ δική του ἀτομικὴ ζωὴ τὸ δικό του ἀτομικὸ θάνατο, τὸ φαινόμενο δηλαδὴ ἐκεῖνο ποὺ ἀπὸ τοὺς πιὸ πολλοὺς παρεξηγεῖται καὶ ὀνομάζεται — κατὰ παρεξήγηση — « ἐγωισμός ». Σ' ἓνα ἄτομο ποὺ θεωρεῖ θάνατο τὴν ἀμαρτία — τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα τοῦ Ἀδάμ, μέ τὴν τιμωρία ποὺ συνεπάγεται, τὴν ἔξοδο ἀπ' τὸ γήινο Παράδεισο, ἀπ' τὸ Ἑδέμ, — ὅπως εἶναι τὸ ἄτομο τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, μπορεῖ νὰ γίνῃ, καὶ γίνηκε, ἡ ἀγάπη βίωση. Ἐνα τέτοιο ἄτομο δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ διαφυλάξῃ τὴ ζωὴ του, γιὰτὶ καὶ τὴ γέννησή του μπορεῖ νὰ θεωρήσῃ προπατορικὸ ἀμάρτημα — βλέπε πάνω στὴν ἐρμηνεία τοῦ προπατορικοῦ ἀμαρτήματος τὰ ὅσα ἔγραψε ὁ Κίρκεγκωρντ, ποὺ εἶναι ἀπὸ τοὺς πλησιέστερους σ' ἐμᾶς φιλοσόφους καὶ ἴσως ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους ὅλων τῶν ἐποχῶν, ἐκεῖνος ποὺ ἔγραψε σχετικὰ τὰ ὀξυδερκέστερα, — ἔτσι ἅμεσα καὶ αὐθόρμητα μπορεῖ καὶ περιφρονεῖ τὴ ζωὴ του, ἅμεσα καὶ αὐθόρμητα δὲ φοβᾶται τὸ φυσιολογικὸ θάνατο, ἀπλῶς γιὰτὶ ὅταν θάνατος εἶναι τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα, δὲν ὑφίσταται χώρος γιὰ ἄλλο θάνατο . . . Ἡ ἀγάπη κατὰ συνέπεια δὲ βρίσκει ἐμπόδια στὸν ἐγωισμό — γιὰτὶ ἐγωισμός δὲ γεννιέται πάνω στὴν περιφρόνηση τῆς ζωῆς, — γιὰ νὰ γίνῃ βίωση, γιὰ νὰ γίνῃ δηλαδὴ ἓνα αἶσθημα, τὸ μόνο αἶσθημα ἑνὸς ἀτόμου.

Τὸ πρόβλημα τώρα γιὰ μᾶς εἶναι, πῶς θὰ φτάσουμε κ' ἐμεῖς στὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, στὸ νὰ ἐπιτύχουμε δηλαδὴ τὴν ταύτιση τοῦ ἀτόμου μὲ τ' ἄλλα ἄτομα, χωρὶς ἂν ὅχι τὸ ἐφόδιο τῆς ἀγάπης, πάντως χωρὶς τὴν ἀγάπη σὰ βίωση. Τὸ παράδειγμα τοῦ

Χριστοῦ, τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοῦ - Ἀνθρώπου, εἶναι παράδειγμα, εἵμαστε βέβαιοι γιὰ τοῦτο, καὶ γιὰ μᾶς, καὶ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς ὅλων τῶν ἐποχῶν, καί, πιστεύουμε, γιὰ ὅλα τ' ἄτομα τῆς γῆς καὶ ὅλων τῶν μελλούμενων ἐποχῶν. Κανένας μας, ὅταν πιστέψει, ὅταν δώσει ἓνα λόγο στὴ γέννησή του, δὲ μπορεῖ ν' ἀποφύγει τ' ὄραμα τὸ νόημα καὶ τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ - Ἀνθρώπου. Ἀλλὰ πῶς, ἐμεῖς τὰ τωρινὰ ἄτομα, ἐμεῖς ποὺ ἔχουμε στὶς φλέβες τὸ δηλητήριο τοῦ ἡδονισμοῦ τῶν πρόσφατων αἰώνων τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, καὶ ποὺ κατὰ συνέπεια μᾶς ἀποκλείεται ἡ ὁδὸς τῆς ἀγάπης, γιατί ἡ ἀγάπη δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς γίνεῖ ἀνάγκη, πῶς οἱ τέτοιοι ἐμεῖς θὰ ἐπιτύχουμε ὁ Θεός - Ἀνθρωπος νὰ διαμορφώσει ὁλάκερο τὸ βίο μας, νὰ βρίσκεται παρὼν σ' ὅλες τὶς πράξεις μας, νὰ γίνεῖ ἔμμονη ἐνεργητικὴ πίστη;

25 — Χρειάζεται, νομίζω, θαρραλέα ν' ἀντικρύσουμε τὸν ἡδονισμό μας. Τὸ τωρινὸ ἄτομο ἐκτιμᾷ τὴ γέννησή του, λατρεύει τὴ ζωὴ του, καὶ κατὰ συνέπεια δὲ μπορεῖ ποτὲ ἄμεσα, χωρὶς προσπάθεια, νὰ μὴ φοβηθεῖ τὸ θάνατο. Ὁ θάνατος εἶναι τὸ κύριο ἄμεσο πρόβλημα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου· τὸ ἄτομο νιώθει πῶς, ἂν δὲ λύσει τοῦτο τὸ πρόβλημα, ὅμως καὶ τότε μὲ τὸ θάνατο θὰ πάψει νὰ ὑφίσταται σὰν ἄτομο· νιώθει κατὰ συνέπεια πῶς ὁ θάνατος εἶναι τὸ μόνο πρόβλημα, ποὺ δὲ μπορούμε ν' ἀναβάλουμε στὴν ἐποχὴ τῆς προτίμησής μας τὴ λύση του, καταλαβαίνει ἄμεσα πῶς ὅπωςδήποτε ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἓνα ὄριο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ποιὸ ἄμεσότερο πρόβλημα γιὰ τὸ ἄτομο, ἀπὸ κεῖνο ποὺ βρίσκεται στὴ ρίζα τῆς ὑπόστασής του, ἀπὸ κεῖνο ποὺ ἀρνεῖται στὴ ρίζα τὴν ὑπόστασή του; Δὲν ὑφίσταται πιὸ ἄμεσο πρόβλημα γιὰ τὸ ἄτομο, σὰν τοῦλειψε τ' ὄραμα τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου· κατὰ συνέπεια, ἂν θέλουμε ξανὰ νὰ ὀδηγήσουμε τὸ τωρινὸ ἄτομο στὴν πίστη στὸ Θεό - Ἀνθρωπο, πρέπει ἀναγκαῖα νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ τὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου. Ὁ Ντοστογιέφσκι στοὺς Δαιμονισμένους δείχνει στὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίλλοφ πῶς μάντεψε ὅ,τι ὑποστηρίζουμε πιὸ πάνω ἐμεῖς, μάντεψε δηλαδὴ πῶς τὸ πρῶτο πρόβλημα ποὺ ἔχει χρέος νὰ λύσει τὸ ἄτομο, εἶναι τὸ

πρόβλημα του θανάτου. 'Ο Κυρίλλοφ ἔχει βάλει σκοπὸ ν' αὐτοκτονήσῃ· ἀλλὰ σημασία δὲν ἔχει ἡ αὐτοκτονία του, μά ὁ λόγος αὐτῆς· ὁ Κυρίλλοφ τὸ λέει καθαρά, ἀποκλείει τοὺς λόγους ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀπόφασή τους ὅσους αὐτοκτονοῦν, ὁ λόγος τῆς πράξης του ὁ ἀπώτερος σκοπὸς του εἶναι διαφορετικοί· θέλει ν' αὐτοκτονήσῃ γιὰ νὰ νικήσῃ τὸ φόβο τοῦ θανάτου, κ' ἔτσι — παρατηρεῖστε τοῦτο — νὰ γίνῃ ἐλεύθερος. 'Ο συνομιλητῆς του δὲν καταλαβαίνει· — Πῶς θὰ εἴστε ἐλεύθερος, ἐφ' ὅσο θὰ εἴστε πεθαμένος ; "Ισως δὲ θὰ ἔχετε καιρό ! Καταλαβαίνει ὅμως ὁποῖος θέτει σὰν ἀναγκαία τὴ σχέση ἄτομο - ἄνθρωπος.

"Ενας φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς μας, ὁ Μπερντιάεφ, νιώθει τὸ θάνατο σὰν ἀπόλυτη μοναξιά· δὲν τονίζει ὅμως πῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόλυτη μοναξιά τοῦ ἀτόμου πῶς δηλαδή εἶναι ἡ φυσιολογικὴ συνέπεια τῆς ἀρχικῆς θεληματικῆς μοναξιᾶς τοῦ ἀτόμου. Στὴν ἀντικειμενοποίηση διαβλέπει ὁ Μπερντιάεφ τὴν πηγὴ τῆς καταδίκης τοῦ ἀνθρώπου (γιατὶ δὲν κάνει τὴ διάκριση ποὺ ἐμεῖς τονίζουμε τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἂν καὶ αὐτὸς ἔχει ἰδανικὸ τὸ Θεό - "Ανθρωπο ὅπως ἐμεῖς)· ἡ κριτικὴ του δηλαδή τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου σταματᾷ σὲ μιὰ λειψή κριτικὴ τῆς ἰδεοκρατίας, τῆς γνώσης, τῆς σχέσης ὑποκειμένου-ἀντικειμένου (λειψή γιατί δὲ νιώθει σὲ ποιά ἀνησυχία καὶ ἀνάγκη τοῦ ἀτόμου ἀπαντᾷ ἡ γνώση)· κατὰ τὴ γνώμη μας μιὰ παρόμοια κριτικὴ γιὰ νὰ εἶναι πιὸ γόνιμη πρέπει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ μοῖρα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, ἀπὸ κείνη ποὺ καθόρισα βίωσή του· τότε μονάχα πραγματικὰ θὰ εἶναι πρόσφορη. 'Απὸ τὴν ἀπιστίαν τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, καὶ τὴν πίστην στὸ ἄτομο ποὺ ὑπονοεῖ καὶ ὑποθάλλει, ὀφείλουμε νὰ ὀδηγήσουμε τὴ διάνοια καὶ τὸ αἶσθημα τοῦ τωρινοῦ ἀτόμου, κάτω ἀπὸ τὴν πυκνὴ καὶ αὐστηρὴ λογικὴ τῆς πίστεως στὸν ἄνθρωπο, ποὺ ὁ φιλόσοφος προσπαθεῖ νὰ κάνει παράλληλα γιὰ τὸν ἑαυτὸ του βίωση· ὀφείλουμε, λέω, μὲ τέτοιο τρόπο νὰ ὀδηγήσουμε τὸ τωρινὸ ἄτομο στὴν ταύτιση ἄτομο - ἄνθρωπος, στὴν πίστη στὸ Θεό - "Ανθρωπο.

26 — 'Η ἀγάπη, σὰ βίωση, λείπει στὸ τωρινὸ ἄτομο, ποὺ δὲ μπορεῖ πιά νὰ τὴν ξαναποκτήσῃ (γιὰ τοῦτο ὁ

Ρεμπώ γράφει κάπου μ' ἐξαίσια ποιητική διορατικότητα· *L' amour est à réinventer*. 'Η ἀγάπη χρειάζεται πάλι νὰ ἀνακαλυφτεῖ· καὶ ἄλλοῦ σὲ μιὰ στιγμή αὐταπάτης κ' ἐνθουσιασμοῦ τονίζει μὲ ἀκόμα περισσότερη ἀπόφαση τὴν πεποίθησή του· *L' amour, mesure parfaite et réinventée...* ('Η ἀγάπη, μέτρο τέλειο καὶ ποὺ πάλι ἀνακαλύφτηκε...)· γιατί, γιὰ νὰ κερδίσει τὴν ἀγάπη σὰ βίωση, θὰ ὀφείλε τὸ ἄτομο νὰ πάει ἐνάντια στὴν ἱστορία του, νὰ ἐπιστρέψει στὸ παρελθὸν καὶ νὰ λησμονήσει ὁλότελα τὸ παρόν· λύση ἀδύνατη, ποὺ κατὰ συνέπεια δὲ μπορεῖ νὰ ὑπολογίσει ὁ φιλόσοφος.

Ὁ θάνατος ὅμως θέτει διαφορετικὰ τὸ πρόβλημα· ὁ θάνατος εἶναι μιὰ πραγματικότητα ποὺ τὸ τωρινὸ ἄτομο δὲ μπορεῖ ν' ἀγνοήσει· ἀκριβῶς γιατί τὸ ἄτομο διακρίνει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τ' ἄλλα ἄτομα, μ' ἓνα αἶσθημα ποὺ δὲ βρῆκε ἴσαμε σήμερα μιὰ σταθερὴ ἐγκόσμια πηγὴ ἄρνησης, ἀκριβῶς γιὰ τοῦτο δὲν ἀπαντᾷ ἄλλην ἄρνηση τοῦ ἑαυτοῦ του παρὰ στὸ φυσιολογικὸ θάνατο. Καὶ γιὰ τοῦτο ἐμεῖς ὑποστηρίζουμε πῶς μονάχα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θανάτου, μπορεῖ τὸ τωρινὸ ἄτομο νὰ φτάσει στὴν πίστη στὸ Θεό - "Ανθρωπο. Γιὰ μᾶς ἡ πίστη στὸ Θεό - "Ανθρωπο ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἰδανικὸ τῶν ἀτόμων ὅλων τῶν ἐποχῶν· πάνω σὲ τοῦτο σχεδὸν δὲ δεχόμαστε συζήτηση. Κεῖνο ποὺ χρειάζεται ὁ φιλόσοφος ν' ἀναζητήσει εἶναι, ποῖος ὁ δρόμος, ὁ μόνος δρόμος, ποὺ τὸ ἄτομο τῆς ἐποχῆς του θ' ἀκολουθήσει γιὰ νὰ φτάσει στὴν πίστη στὸ Θεό - "Ανθρωπο. Ὁ δρόμος καὶ ἡ ἀφετηρία τοῦ δρόμου. Ξεκινᾷμε λοιπὸν ἀπὸ τὸ τωρινὸ ἄτομο καὶ τὴ βίωσή του· καὶ λέμε πῶς ἡ γόνιμη βίωση τοῦ ἀτόμου θ' ἀρχίσει ἀπὸ τὴν πραγματικότητά ἐκείνη ποὺ εἶναι καὶ δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους καὶ ποὺ δὲ μπορούμε ν' ἀποφύγουμε, ἀπὸ τὴ μοῖρα ἐκείνη ποὺ εἶναι ἡ ἴδια γιὰ ὅλα τ' ἄτομα, καὶ ποὺ τὰ ἐξισώνει τόσο ὥστε ἀναγκάζει τὰ εἰλικρινῆ ἄτομα ν' ἀποδεχτοῦν πῶς ὑφίσταται ἓνα σημεῖο τοῦ χρόνου ὅπου δὲ διακρίνεται πιά τὸ ἄτομο ἀπὸ τὸ ἄλλο σύμπαν. 'Η πραγματικότητά τούτη εἶναι ὁ θάνατος, πού, ὅπως γράψαμε κιόλας, εἶναι τὸ σύνολο ἐκεῖνο ὅπου ἀκόμα κι ὁ ἄπιστος φτάνει.

Στήν πίστη στο Θεό - "Ανθρωπο θα φτάσει το τωρινό άτομο από τη θέση εκείνη, όπου είναι απλᾶ ένα είλικρινές ἔστω καὶ ἄπιστο ἄτομο, πού λαχταρᾷ τὴν ἀλήθεια, καὶ εἶναι ἀποφασισμένο νὰ τὴ βρεῖ, ἂν καί, χωρίς τὸ θαῦμα τῆς ἀγάπης, χωρίς τὴν ἀγάπη σὰ βίωση, νιώθει τόσο πιὸ δύσκολο τὸ δρόμο ἀπὸ κεῖνο πού εἴταν στὴν αὐγὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας. Μονάχα ἀπὸ τὸ στοχασμὸ τοῦ θανάτου μπορεῖ ὁ ἄπιστος ν' ἀντλήσει τὴν ἀπαραίτητη δύναμη τόσο γιὰ νὰ φτάσει στὴν πίστη ὅσο γιὰ νὰ κάμει ὅποιο ἔργο διάρκειας, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ δηλαδὴ πολιτισμό.

27 — Δὲν ὑφίσταται ἄλλος θάνατος ἐξὸν ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ ἀτόμου. "Αμεση πραγματικότητα ἄλλη ἀπ' τὸ ἄτομο δὲν εἶναι μήτε ἡ ὁρατὴ φύση μήτε τὸ ἄλλο ἄτομο, ἀλλὰ ὁ θάνατος ὁ δικὸς τοῦ θάνατος. Τὸ περήφανο καὶ ματαιόδοξο ἄτομο, τὸ κατὰ παρεξήγησην ἐγωιστικὸ ἄτομο, τὸ τωρινὸ εὐρωπαϊκὸ ἄτομο, δὲ θίγεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ ἄλλου ἢ τῶν ἄλλων ἀτόμων, γιατί εἰλικρινὰ καὶ ὑποστασιακὰ ποτὲ δὲν παθαίνεται γι' αὐτὴ ἡ μόνη ἀπτή ἄλλη πραγματικότητα πού τοῦ τυχαίνει εἶναι ἐκείνη τοῦ δικοῦ τοῦ θανάτου, πού εἶναι ἄλλωστε ὁ μόνος θάνατος, γιατί, ὅπως εἶπαμε πιὸ πάνω, δὲν ὑφίσταται ἄλλος θάνατος ἐξὸν ἀπ' τὸ θάνατο τοῦ ἀτόμου. Μονάχα ἀνάμεσα στὴ δική του ζωὴ καὶ στὸ δικό του θάνατο κινεῖται ἀβίαστα τὸ ἄπιστο ἄτομο· ὅσο τοῦ λείπει ἡ πίστη στο Θεό - "Ανθρωπο, ὁ χῶρος τῆς ὅλης πραγματικότητας, τοῦ εἶναι ὁ χῶρος τοῦ σώματός του· ἡ ὑπόστασή του εἶναι τὸ σῶμα του μὲ ἀμφίβολες προεκτάσεις πού γιὰ νὰ πάρουν ὄψην εἰλικρίνειας λέγονται ἀντίθεσες στὸ σῶμα, καὶ καλοῦνται κατὰ σύγχυση ἢ κατ' ἀφέλειαν (ἡ ἱστορία ἐδῶ εἶναι ἱστορία μιᾶς αὐταπάτης), ψυχικὲς· τὸ σῶμα διευθύνει τὸν ἡδονιστὴ· καί, πιὸ ἀναλυτικά (γιὰ νὰ γίνῃ περιττὴ κάθε λεπτομερέστερη ἐξήγηση), ἡ γέννηση κι ὁ θάνατος ὁδηγοῦν τὸν ἡδονιστὴ. "Ομως γιὰ τὴ γέννηση ὁ φιλόσοφος δὲν ἐνδιαφέρεται· ἡ γέννηση εἶναι ἓνα δῶρο πού τὸ ἄτομο πάντοτε δέχτηκε· ἡ εὐθύνη τοῦ ἀτόμου δὲ μπορεῖ ν' ἀναφερθεῖ στὴ γέννηση, γιατί ἡ γέννηση ἀποτελεῖ πάντοτε ἓνα παρελθόν γιὰ τὸ ἄτομο· παρὸν τοῦ εἶναι μονάχα ἡ ζωὴ, καὶ σὰν κίνδυνος ἔμμενος

για τὴ ζωὴ, παροῦσα τοῦ εἶναι καὶ ἡ ἄλλη πραγμα-
τικότητα, ὁ θάνατος· ἀγνάντια στὸ παρὸν ἀναλαμβάνει
τὴν εὐθύνη τοῦ τὸ ἄτομο.

28 — "Όταν δὲ φοβούμαστε πιά τὸ θάνατο, ὅταν
σκοτώσαμε μιὰ γιὰ πάντα τὸ φόβο τοῦ θανάτου, τότε γι-
νόμαστε ἐλεύθεροι — ἔτσι σκέπτονταν ὁ ἥρωας τοῦ
Ντοστογιέφσκι, ὁ Κυρίλλοφ. "Ετσι σκεπτόμαστε κι' ἐμεῖς·
μονάχα ποὺ δὲ λέμε πὼς « γινόμαστε ἐλεύθεροι »· λέμε
κάτι ἄλλο· λέμε πὼς παύουμε νὰ εἴμαστε ἄτομα, παύ-
ουμε σὰν ὑπόσταση καὶ σὰ βίωση νὰ εἴμαστε ἄτομα,
ὅταν μιὰ γιὰ πάντα καταστρέψαμε τὸ φόβο τοῦ θανάτου,
ἀψηφήσαμε ὅλα ἐκεῖνα τὰ πιὸ εὐκόλα ἀλλὰ τόσο ἄπια-
στα νὰ θυσιαστοῦν, ὅλη τὴ ματαιότητα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς.
"Όταν λὲς ὅμως « πὼς κατάστρεψες τὸ φόβο τοῦ θανά-
του », καὶ τὸ λὲς μὲ εἰλικρίνεια, καὶ δὲν αὐταπατᾶσαι,
τοῦτο ἀρκεῖ· ἀρκεῖ σὰ διαπίστωση πὼς ἔπαψες νὰ εἶσαι
ἀτομιστής, ἀρκεῖ γιὰ νὰ εἴμαστε βέβαιοι πὼς τώρα εἶσαι
ἔτοιμος νὰ συνεργαστεῖς σ' ἓνα ἔργο πραγματικῶς πολι-
τισμοῦ, πὼς ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴ σκλαβιὰ στὸ ὑποσυ-
νεῖδητο, εἰλικρινὰ καὶ ὥριμα βοηθᾷς καὶ σὺ γιὰ τὴ μιὰ
ἀλήθεια, κοπιᾶζεις γιὰ νὰ πιστέψουν καὶ οἱ ἄλλοι στὸ
Θεὸ - "Ανθρωπο. Ποιὸς ὅμως πράττει, σὰ νὰ εἶχε σκοτώ-
σει γιὰ ὅλες τὶς στιγμὲς τοῦ βίου τοῦ τὸ φόβο τοῦ θανά-
του; Καὶ ποιός, περιφρονώντας τὸ θάνατο, ἔχει σαφὴ
σκοπὸ νὰ περιφρονήσει καὶ τὸ ἄτομο, νὰ ἐξουδετερώσει
τὸ ἄτομο συνάμα; Σὲ κανέναν εὐρωπαϊκὸ λαὸ ἡ περι-
φρόνηση τοῦ θανάτου δὲ διαμορφώνει τὸ βίον σὲ μιὰ κα-
θαρὴ κ' εὐθεία ἀντιατομικὴ κατεύθυνση. Λέμε τοῦτο,
γιατὶ νομίζουμε πὼς μιὰ συνεπὲς καὶ συνεχὲς ἀντιατο-
μικὴ ἀγωγή φέρνει τὸ ἄτομο εἴτε σ' ἓνα λογικὸ ἀδιέξοδο
εἴτε στὴν πίστη στὸ Θεὸ - "Ανθρωπο. Μιὰ εἰλικρινὴς καὶ
ὀλοκληρωτικὴ ἀντιατομικὴ ἀγωγή δὲ μπορεῖ νὰ ὀδηγή-
σει τὸ ἄτομο σὲ μιὰ πίστη μονομερῆ, σὲ μιὰ πίστη ποὺ
ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν πίστη τῶν ἄλλων ἀτόμων· ἂν φέρνει
σὲ πίστη, θὰ φέρνει, ἀργὰ ἢ γρήγορα, στὴν πίστη στὸ
Θεὸ - "Ανθρωπο. Δὲ λογαριάζω ἐκείνη τὴν περιφρόνηση
τοῦ θανάτου ποὺ κάποτε τὸ μεθυσμένο ἔνστιχτο νιώθει·
μ' ἐνδιαφέρει μονάχα ἡ παροῦσα σ' ὅλο ἓνα βίον περιφρό-

νηση τοῦ θανάτου, περιφρόνηση ποὺ θὰ εἶναι μονάχα ἀπόδειξη πὼς ἓνα πρόσωπο ἔπαψε νὰ συμπεριφέρεται σὰν ἄτομο, καὶ ὅμως πράττει· μονάχα ἀπόδειξη τέτοια, τίποτε ἄλλο δὲ χρειάζεται ν' ἀποδειχτεῖ ἢ νὰ ἐκδηλωθεῖ.

29 — Τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ θέλει ἢ νὰ μὴ θέλει, νὰ φοβᾶται ἢ νὰ μὴ φοβᾶται τὸ θάνατο. Ὁ θάνατος ποὺ δὲ γίνηκε ἀκόμα τέτοιο ἀντικείμενο, θὰ ἐνδιαφέρει ἀσφαλῶς τὸν ἐπιστήμονα, δὲν ἐνδιαφέρει ὅμως τὸ φιλόσοφο. (Ὁ φιλόσοφος ἀπολαμβάνει τὸν καρπὸ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ δὲ συμμετέχει στὸ πάθος τοῦ ἐπιστήμονα κατὰ τὸ δρόμο τῆς ἀμφιβολίας. Ἀπασχολεῖται ὁ φιλόσοφος νὰ διευκολύνει, νὰ κάνει ἀπαραίτητη, γιὰ τὶς διάνοιες τῶν ἀτόμων τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο. Προστατεύει τὴν ἔμφυτη πίστη στὴ ζωὴ, ποὺ εἶναι προνόμιο τοῦ ἀτόμου· τὴν πίστη ἐκείνη ποὺ προαγγέλει τὸν ἄνθρωπο. Βοηθάει ὅπως ἡ πίστη τούτη ἀκολουθήσει τὴν εὐθεία ὁδὸ, γιὰτὶ ἄλλο τίποτα δὲ χρειάζεται). Συγκεκριμένος καὶ γεμάτος συνέπειες γιὰ τὸ φιλόσοφο εἶναι μονάχα ὁ θάνατος ἐκεῖνος, ποὺ ἐμεῖς θέλουμε ἢ δὲ θέλουμε, φοβούμεστε ἢ δὲ φοβούμεστε. Ἄς μελετήσῃ ἡ ἐπιστήμη τὸν ἄλλο ἀόριστο θάνατο. Πάντως πρέπει ἐδῶ νὰ τονιστεῖ, πὼς ὅλος ὁ θάνατος τείνει νὰ γίνει μὲ τὴν πρόοδο τοῦ ἀτόμου, θάνατος ποὺ ἐμεῖς θέλουμε ἢ δὲ θέλουμε, φοβούμεστε ἢ δὲ φοβούμεστε· ὅσο πληρέστερος γίνεται ὁ βίος τοῦ ἀτόμου, τόσο λιγότερο διαρκεῖ ἄσχετος πρὸς ἓνα ἀκέραιο ἄτομο ὁ θάνατος.

30 — Τὸ ἄτομο ποὺ δίκαια καὶ εἰλικρινὰ δὲ θέλει τὸ θάνατο, εἶναι τὸ νεανικὸ ἀφελές ἄτομο, τὸ στερούμενο ἀκόμα τὴν πρώτη πεῖρα τῆς ζωῆς, τὸν ἔρωτα. Ὅποιος δὲ γεύτηκε τὸν ἔρωτα, μονάχα σὰ νοσηρὸν πόθο μπορεῖ νὰ τρέφει τὴν περιέργεια νὰ πειραματιστεῖ τὸ θάνατο. Ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος παρακάμπτει τὴν ἀρρώστια, ποὺ ἀφήνει στὸ βλέμμα τοῦ ἐπιστήμονα· ὁ φιλόσοφος καλλιεργεῖ τὴν υἰεῖα. Πρῶτα λοιπὸν δὲ θὰ θελήσουμε τὸ θάνατο· ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔρωτα δὲ θὰ φοβηθοῦμε τὸ θάνατο. Τ' ὥριμο ἄτομο, τὸ ἄτομο ἐκεῖνο ποὺ στὸν ἔρωτα ἀγκάλιασε τὸ δεύτερο φύλο καὶ γίνηκε ἔτσι ἄρτιο ἄτομο, ποὺ μπορεῖ νὰ παραγάγει τὴ φύση ἐκείνη ὅπου θὰ φυτρώσῃ ἄλλο ἄτομο· τ' ὥριμο ἄτομο, γιὰ ὅσα εἴπαμε, λογικὰ μπο-

ρεῖ νὰ μὴ φοβηθεῖ τὸ θάνατο· καὶ μάλιστα, χωρὶς νοσηρότητα ἢ ἐνστιχτώδη ἀπερισκεψία, χρειάζεται ν' ἀναζητήσει νὰ τὸν ἀντιμετωπίσει !

31 — Κεῖνο ποὺ ὅλοι οἱ λαοὶ τῆς γῆς ἐνδόμυχα ζητοῦν εἶναι μιὰ καὶ μόνη θρησκεία· ἢ μιὰ καὶ μόνη θρησκεία εἶναι τὸ τέρμα τῶν πολιτικῶν προσπαθειῶν ὅλων τῶν λαῶν ὅλων τῶν ἀτόμων τῆς γῆς, ἐκεῖνο τὸ τέρμα ποὺ θὰ τοὺς ἐπιτρέψει μὲ περηφάνεια καὶ μὲ εἰλικρίνεια νὰ ὁμολογήσουν στὸν ἑαυτὸ τους πὼς ἀληθινὰ κατὰκτησαν τὴ γῆ. Τότε ἴσως θὰ μπορέσουν, χωρὶς ἄκαιρους πειραματισμοὺς καὶ ἀνώφελη δυσπιστία, νὰ ἐπιχειρήσουν μὲ ὅλες τους τίς δυνάμεις καὶ μ' ἓνα μόχθο ποὺ δὲν ἀπαντάει ἐσωτερικοὺς δισταγμοὺς, τὸν κρυφὸ πόθο τῆς ἐπιστήμης, ποὺ εἶναι ἡ ἀφομοίωση τῆς φύσης, τῆς ὁρατῆς φύσης, ἀπὸ τὸ ἄτομο, γιὰ νὰ πλησιάζει πιότερο τὸ ἄτομο, σὰ γίνεται ἄτομο, τὴν ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου.

32 — “Ὅταν λέμε πὼς πιστεύουμε στὸν ἄνθρωπο, ἐκφράζουμε μιὰ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια συγκεκριμένη καὶ σταθερή, ποὺ σὰν ἀλήθεια δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸ συγκεκριμένο αἶσθημα τῆς πίστες στὸ παρὸν πολλῶν ποὺ σήμερα εἴτε φιλοδοξοῦν νὰ φιλοσοφήσουν, εἴτε προεξοφλοῦν πὼς περιφρονοῦν τὴ φιλοσοφία. Πίστη στὸ παρὸν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει πὼς τὴν ἔχει καὶ ὁ ὑλιστῆς καὶ ὁ ἡδονιστής· τὸ παρὸν, ὅταν τὸ ἀφαιρέσεις ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ποὺ πάντοτε ὑπάρχει, γίνεται χρόνος, φταρτὸς χρόνος ὅπως φταρτὸ εἶναι τὸ ἄτομο· καὶ δὲ δικαιούται νὰ στηριχτεῖ πάνω σὲ μιὰ φωτισμένη πίστη, πάνω σὲ μιὰ πίστη ποὺ δὲν ἀπατᾶται· τὸ παρὸν ἔννοια δὲν εἶναι, καὶ μήτε αἶσθημα ποὺ μπορῶντας νὰ καλύψει τὸ ἄτομο, θὰ τὸ ἐτοίμαζε γιὰ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν πράξη τῆς δημιουργίας τοῦ πολιτισμοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ III

33.—'Υφίσταται μιὰ φύση πού μπορεί νὰ γίνει ἄτομο, καὶ εἶναι τὸ βρέφος· ἀλλὰ ὑφίσταται μιὰ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, καὶ εἶναι ἡ γῆ καὶ ὁ οὐρανός, τὸ σύμπαν τῆς λεγόμενης φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ κοινοῦ νοῦ. Γνωρίζουμε (ζητοῦμε νὰ γνωρίσουμε) τὴ φύση ἐκείνη πού δὲ γίνεται ἄτομο, γιατί μονάχα σ' αὐτὴ δὲ μπορούμε νὰ πιστέψουμε. Ἡ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, εἶναι ἡ φύση πού ἀποκλείεται νὰ ὑπάρξει ἄνθρωπος, εἶναι σὰν πραγματικότητα τὸ ἕτερον τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἄτομο ὀφείλει νὰ κατοικήσει τὴ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, νὰ ἔχει ἰδανικὸ τὴν ἀφομοίωσή της, γιατί ἐνότητα εἶναι ἡ ὑπαρξη, καὶ ὁ ἄνθρωπος.

34.— Γιατί δὲν πιστεύουμε στὴ φύση τοῦ κοινοῦ νοῦ, στὴ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο; Ἀκριβῶς γιατί, γιὰ ὅ,τι δὲν προβλέπουμε πῶς θὰ γίνει ἓνα μὲ μᾶς, δὲν τρέφουμε πίστη. Πίστη ἔχουμε μονάχα σ' ὅ,τι εἶναι ἓνα μὲ μᾶς, ἢ σ' ὅ,τι θὰ γίνει ἓνα μὲ μᾶς. Ἄν ὑφίσταται μιὰ πραγματικότητα πού βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τοῦτο τὸ πλατὺ « ἓνα μὲ μᾶς », θὰ ζητήσουμε νὰ τὴ γνωρίσουμε. Ἡ φύση πού δὲ γίνεται ἄτομο, εἶναι τούτῃ ἡ πραγματικότητα. Καὶ δὲν ὑφίσταται ἄλλη πραγματικότητα, πού νὰ ζητᾶ ἐμεῖς νὰ τὴ γνωρίσουμε. Ὅσο στὴ φύση τοῦ κοινοῦ νοῦ δὲ θὰ δοθεῖ ἡ δυνατότητα νὰ γίνει ἄτομο, ἡ γνώση, καὶ κατὰ συνέπει ἡ ἐπιστήμη, θὰ ἔχει τὸ λόγο της πλάϊ στὴν πίστη.

35.— Στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος ἔγραφε πῶς ὁ Γάλλος, ὁ Γερμανός, ὁ Ἀγγλος, εἶναι « ἀπλῶς δυτικοί », ἐνῶ ἐμεῖς δὲν εἴμαστε τέτοιοι καὶ μήτε χρειάζεται νὰ γίνουμε τέτοιοι· ἡ διαπίστωση τοῦ Ζαμπέλιου ἰσχύει καὶ σήμερα τόσο σὰ διαπίστωση ὅσο σὰ συμβολή.

Ὁ Σ. Ζαμπέλιος, ἓνας ἱστορικός μας πού δὲν ἐκτιμήθηκε ἄρκετά, ἓνας ἀπ' τοὺς λίγους νεοέλληνες συγγραφεῖς, πού δὲν τοὺς ἔβλαψε δὲν τοὺς παραμόρφωσε ἡ

Δύση. Ἐνας μεγαλοφυής (ὁ μεγαλοφυέστερος τοῦ αἵωνα ἴσως ;) Ἕλληνας χριστιανὸς-ὀρθόδοξος.

36.— Χρειάζεται ἡ Δύση νὰ μᾶς μάθει κάτι περισσό-τερο ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμό ; Ἐρωτῶ τοῦτο, γιατί δὲ βρίσκω τίποτε ἄλλο οὐσιαστικὸ νὰ μπορεῖ νὰ μᾶς μάθει ἡ χτεσινὴ καὶ σημερινὴ Δύση. Στὸν πνευματικὸ πολιτισμὸ ὅταν κανεὶς δὲν κατέχει πίστη, εἶναι σὰ νὰ μὴν κατέχει τίποτε· ἡ Δύση δὲν κατέχει τίποτε, μήτε γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Οἱ παράδοσές της μᾶς εἶναι ἄχρηστες. Τὸν τεχνικὸ της πολιτισμὸ δὲν μπορεῖ νὰ τὸν φυλάξει γιὰ νὰ κατορθώνει πάντοτε νὰ μᾶς τὸν μαθαίνει αὐτὴ· ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς καλύπτει σιγὰ-σιγὰ τὴ γῆ, παύει μέρα τὴν ἡμέρα νὰ εἶναι προνόμιο τῆς Δύσης, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιταχτεῖ τὲ τούτῃ τῇ μοῖρᾳ της. Ἡ Δύση ὀλοένα φθείρεται, καὶ ἐφ' ὅσο δὲν πιστεύει καὶ δὲ μπορεῖ νὰ πιστεψῇ στὸν ἄνθρωπο, ἀνταποκρίνεται σ' ἓνα νόμο ὑπέρτατης δικαιοσύνης ἡ ἀναπόφευκτη παρακμὴ της.

Δὲ λέμε πῶς ἡ Δύση σβύνει, ἀλλὰ περιορίζεται ἡ σημασία της. Εἶναι ἀπόλυτα ἀδύνατο νὰ ὀδηγήσῃ σήμερα τὴν ἀνθρωπότητα ἡ Δύση. Καὶ ὅχι γιὰ κανένα ἄλλο πιὸ ἐπιφανειακὸ λόγο, ἀλλὰ γιατί, ἀπὸ αἰῶνες τώρα, ἔπαψε νὰ πιστεύει στὸν ἄνθρωπο. Ὁ λαὸς ποὺ πιστεύει στὸν ἄνθρωπο, καὶ βέβαια κάποιος θὰ ὑφίσταται τέτοιος, θὰ ἔρθῃ καιρὸς ποὺ θὰ κληθεῖ νὰ διευθύνῃ τὴν ἀνθρωπότητα, γιατί μονάχα ἐκεῖνος θὰ μπορέσῃ ν' ἀπονεύμῃ δικαιοσύνη στοὺς ἄλλους λαούς, στ' ἄλλα ἄτομα, ποὺ ἀπὸ μέσα του, ἔχοντας χάσει ἢ μὴ ἔχοντας ποτὲ ἀποκτήσῃ τὴν πίστη στὸν ἄνθρωπο, δὲν ἀντέχουν γιὰ ν' ἀντλήσουν τὸ σθένος καὶ τὴ σοφία γιὰ νὰ πράξουν τοῦτο, νὰ γίνουν δηλαδὴ δίκαιοι.

37.— Ὁ θνητὸς ἔρωτας διέπει τὴ Δύση· τ' ἄτομα ποὺ ἀναπνέουν σήμερα τὸ δυτικὸ πολιτισμὸ, τ' ἄτομα ποὺ δὲν μποροῦν ν' ἀπαλλαχτοῦν ἀπὸ τὴ ζωντανὴ καὶ σφριγηλὴ ἐπιρροὴ τῆς Δύσης, ἢ ἀκόμα ἀπὸ τὴ νοσταλγία τῆς ἀνάμνησής της· τ' ἄτομα ἐκεῖνα διέπονται στὸ βίον τους καὶ στὸ ἔργο τους ἀπὸ τὸ θνητὸ ἔρωτα, ὅπως ὀλάκερῃ ἡ Δύση, ποὺ πλέρια δὲν πιστεύει καὶ δὲν ἐπίστεψε ποτὲ σὲ τίποτα, δὲν ἀγκάλιασε τὸ θαῦμα καὶ τὴν ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ. Ἄν-

θρώπου ὅπως χρειάζονταν εἰλικρινά, καὶ στερημένη ἀπὸ τὴν πίστη ἔμαθε στὸν κόσμο, καὶ ἀκόμα μαθαίνει, τὸ θνητὸ ἔρωτα, ποὺ ἔγδυσε ἀπὸ τὴν μυστικότητα τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μᾶς τὸν παρουσίασε σὰ λογικὸ φαινόμενο, σὰν ἀλήθεια ποὺ δὲν μπορούμε ν' ἀποφύγουμε (πρώτη ἀλήθεια), σὰ μόνη πραγματικότητα.

38. — Δὲ βλέπω ποιὰν ἄλλη ἀποστολὴ μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει ἢ ἀληθινὴ ποίηση παρὰ νὰ ὁραματίζεται τὸν ἄνθρωπο. Κάθε μεγάλος ποιητὴς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ὅπως ὁ Χαίλντερλιν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα τούτου, ὁ Λέρμοντοφ καὶ ὁ Ρεμπώ ὕστερα, ἐκφράζει ἓνα ἀμυδρὸ ἀλλὰ ἀσφαλὲς καὶ κατακτητικὸ ὄραμα τοῦ ἀνθρώπου.

39. — Ἡ θέση ποὺ παίρνει ἄγνάντια στὸ θάνατο, εἶναι τόσο γιὰ ἓνα ἄτομο ὅσο γιὰ μιὰ φιλοσοφία ἢ μόνη θέση ποὺ ἀνοίγει τὴ δυνατότητα, στὸ ἄτομο καὶ στὴ φιλοσοφία, ν' ἀποχτήσουν τὸ ἀπόλυτο, νὰ φτάσουν στὴν ἀλήθεια. Καὶ εἶναι εὐκόλο, ἂν δὲν ἔχει προκαταλήψεις, νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὸ γιατί· ὁ θάνατος ἀπογυμνώνει ὅποιον ἔρχεται μπροστά του, ἀπογυμνώνει τόσο ἓνα ἄτομο ὅσο μιὰ φιλοσοφία· πειθαναγκάζει στὴν εἰλικρίνεια ἀκόμα κ' ἐκεῖνον ποὺ περισσότερο συνήθισε ν' αὐταπατᾶται ἢ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τιμὴ ν' ἀπατᾶ τοὺς ἄλλους — δυὸ διαφορετικὲς ἀμαρτίες ποὺ ὁδηγοῦν στὸ ἴδιο συμπέρασμα καὶ στὸ ἴδιο ἀδιέξοδο —· ἔτσι τὸ ἄτομο ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζει τὸ θάνατο δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι ποτὲ βέβαιο πὼς εἶναι καὶ ἀπλῶς ἄτομο καὶ πὼς διακρίνεται ἀπὸ τὴ φύση, καὶ πελαγώνει ἔτσι σὲ μιὰ ἀτέρμονη ἀθυμία· ἔτσι καὶ ἡ φιλοσοφία ποὺ δὲ μελετᾶ τὸ θάνατο (δανείζομαι τὴν ἐκφραση ἀπὸ τὸν Πλάτωνα), δὲν εἶναι φιλοσοφία.

40. — Μονάχα ὁ θάνατος πειθαναγκάζει στὴν ἀποκάλυψη τῆς εἰλικρίνειας ἓνα ἄτομο (ἢ μιὰ φιλοσοφία). Ἡ εἰλικρίνεια εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ ἀτόμου, καὶ τῆς φιλοσοφίας· ἡ ἐνότητα ἐκείνη ποὺ βεβαιώνει καὶ ἀφηρημένα, μαθηματικά, τὴν ὄντοτήτά τους, τὴν ὑπόστασή τους· μιὰ ἐνότητα ποὺ δὲ μπορεῖ νὰ λείπει, ὅπως δὲ μπορεῖ νὰ λείπει ἡ ζωὴ στὴ φύση, γιατί ὅπως ἡ ζωὴ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἀόριστης ὑπόστασης τῆς φύσης, ἔτσι ἡ ἐνότητα (ποὺ παίρνει τὸ ἀνθρώπινο ὄνομα, εἰλικρίνεια) εἶναι ἡ ἀρχὴ

τῆς συγκεκριμένης ὑπόστασης τοῦ ἀτόμου, καί τῆς φιλοσοφίας. (Ἡ μοῖρα τῆς φιλοσοφίας πηγαίνει ἀκριβῶς παράλληλα μέ τῇ μοῖρα τοῦ ἀτόμου).

Ἀλλά ἡ εἰλικρίνεια τοῦ ἀτόμου, σύμφωνα μέ τὴν ἀνάγκη, τὸ νόημα, τὴν ἀποστολὴν τῆς εἰλικρίνειας, μιὰ μοναδικὴ ἔκφραση, μιὰ μοναδικὴ ἀπόλυτη πράξη μπορεῖ νὰ παρουσιάσει, νὰ κάνει παρουσία (γιατὶ ἂν μιλήσουμε μαθηματικά, ἡ ἐνότητα δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει συνέχεια μονάχα στὸ ἄπειρο, ἀλλὰ καὶ στὸ πεπερασμένο, σὲ κάθε μορφή ἀπείρου, σὲ κάθε μορφή πεπερασμένου)· καὶ ἐφ' ὅσον τὸ μόνο σύνολο ποὺ τὸ κάθε ἄτομο ἀπαντάει εἶναι ὁ θάνατος, ἡ μόνη ἀπόλυτη πράξη μας θὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ δέχεται τὴ σχέση μας (καὶ λέω σχέση μας, γιατί δὲν πρόκειται γι' ἀφηρημένη, γιὰ γνωσεολογικὴ σχέση) μέ τὸ θάνατο.

41. — Ἀλλωστε, ὅπως λέει καὶ ὁ κοινὸς νοῦς καὶ ἡ κοινὴ σοφία ὅλων τῶν ἐποχῶν, «τὸ μόνο ποὺ δὲν ἀποφεύγεται εἶναι ὁ θάνατος». Μὲ τί ἄλλο λοιπὸν θὰ ἀσχοληθεῖ κατὰ πρῶτο λόγο τὸ ἄτομο, παρὰ μ' αὐτὸ τὸ μόνο ποὺ δὲν ἀποφεύγεται; Ἀλλὰ τὸ δύσκολο καὶ τὸ στενάχωρο εἶναι νὰ κατανοήσῃ κανεὶς πῶς οἱ πράξεις μας δὲν ἔχουν κῦρος, μήτε γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους, ἂν δὲν ἀντιμετωπίσαμε κιόλας τὸ θάνατο!

42. — Κατὰ μιὰ θεία δικαιοσύνη, ποὺ ὁ λόγος τῆς μᾶς μένει μυστικός, τὰ ποιδιὰ εἶναι καθαρὰ, τὰ παιδιὰ ἔχουν καθαρὴ τὴν καρδιά, καὶ τοὺς ἀνοίγεται, γιὰ μόνη τούτῃ τὴν κατάστασή τους, ἡ πύλη τῶν Οὐρανῶν. Ἀλλὰ μιὰ τέτοια χάρη ἐμεῖς δὲ μπροροῦμε παρὰ ν' ἀποδεχόμεσθε πῶς ὑφίσταται, δὲ μᾶς εἶναι βολετὸ νὰ προσπαθήσουμε νὰ βροῦμε τὴν ἐξήγησή της· ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ στὴν περιοχὴ ἐκείνη ὅπου τὰ πλάσματα δὲν ἔχουν ἐπαναλάβει τὴν ἁμαρτία τοῦ Ἀδάμ, δὲν ἔφαγαν ἀπὸ τὸν καρπὸ τοῦ δέντρου τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, κ' ἔτσι δὲν ἀπέκτησαν τόσο τὴ δυνατότητα τῆς ἀφηρημένης γνώσης, ὅσο καὶ τὴν ἀτόφια ἐκείνη γνώση ποὺ ἄμεσα εἶναι συνυφασμένη μέ τῇ μοῖρα τοῦ ἐγώ μας — ἐννοῶ τὴ γνώση ποὺ κομίζει ὁ ἔρωτας· — ἡ δικαιοσύνη τούτῃ τοῦ Θεοῦ μᾶς παραμένει ἀκατάληπτη, τόσο ἀκατάληπτη ὥστε, ὅσο ἀδύ-

νατο μᾶς τυχαίνει νὰ ξαναγίνουμε παιδιά, νὰ ἐξαλείψουμε τὴν ἁμαρτία τοῦ Ἀδάμ, ποὺ ἐπαναλάβουμε, ποὺ εἶναι νόμος νὰ τὴν ἐπαναλάβει ἡ φύση ἐκείνη ποὺ προορίζεται νὰ γίνει ἄτομο. Μάταια λοιπὸν οἱ κόποι νὰ ἐρευνήσουμε τὴν πηγὴ τῆς εὐνοίας τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὰ παιδιά· μάταιοι ὅπως μάταιες οἱ προσπάθειες νὰ κερδίσουμε ξανά μιὰ ψυχὴ παιδιοῦ.

Ὅμως, ἂν ἀποκλείεται στὸ ἄτομο ὁ δρόμος τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν καθαρότητα, τὴν ἀφέλεια, τὴν ἄγνοια τοῦ παιδιοῦ, τοῦ ἀνοίγεται ἄλλος ἓνας δρόμος (δρόμος ποὺ τολμοῦμε νὰ ποῦμε, τοῦλάχιστον ἴσως δόξας)· καὶ εἶναι κεῖνος ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἀλήθεια καὶ στὴν εἰλικρίνεια τοῦ ἀτόμου. Ἐδῶ ἡ πίστις μας μπορεῖ ν' ἀποφανθεῖ μὲ βεβαιότητα· τὸ ἄτομο πρέπει νὰ πιστέψει πὼς πηγαίνει πρὸς τὴν ἀλήθεια, καὶ μόνο ἐμπόδιο νὰ φτάσουμε στὴν ἀλήθεια, ὅπως ἐξηγήσαμε, εἶναι ἡ ἔλλειψη θεληματικῆς σχέσης μὲ τὸ θάνατο (εἶναι ὁ φόβος τοῦ θανάτου, ὅπως σκέπτονταν ὁ Κυρίλλοφ τοῦ Ντοστογιέφσκι). Ὁ θάνατος, πρὸ πέρα ἀπ' ὅλους τοὺς δισταγμοὺς τῆς συνείδησης καὶ τοῦ σώματος, μᾶς πειθαναγκάζει νὰ εἴμαστε εἰλικρινεῖς, μᾶς χαρίζει ἔτσι μιὰ εὐτυχία (συγκεκριμένη εὐτυχία), παράξενον ἀντάξια τῆς εὐτυχίας τῶν παιδιῶν. Καὶ μοιάζουν οἱ δυὸ εὐτυχίες τοῦλάχιστο σὲ τοῦτο· στὴν ἀπίστευτη (γιάτὶ ποιοῦ ἄτομο μπορεῖ νὰ τὴν πιστέψει ;) ἀπόσταση ἀπὸ τὴ σύγχυση τῆς ἡδονῆς !

43.— Ἄς μιλήσουμε γιὰ μερικὰ γνωστὰ πρόσωπα, γιὰ νὰ δεῖ κανεὶς συγκεκριμένα, πὼς ἐμεῖς ἀντικρύζουμε τίς προσπάθειες πρὸς ἀπόκτηση μιᾶς φιλοσοφίας, προσπάθειες ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀτόμου καὶ — μὲ τὴν προϋπόθεσιν τούτην — τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας.

Ὁ Κάντ θέτοντας τὸ πράγμα καθαυτὸ (τὸ Ding-en-sich), ποὺ ἡ γνώσις δὲν τὸ ἀγκαλιάζει, δείχνει πὼς δὲν πιστεύει στὴν σχέσιν τοῦ ἐγὼ μὲ τὴν συνολικὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ ἔτσι ἡ προσπάθειά του, ὅση εὐσυνηδυσία κι ἂν ἐκδηλώνει, ὅση συνέπεια διάνοιας κι ἂν ξοδεύει στὸ ἔδαφος καὶ μέσα στὰ σύνορα ποὺ ὀρίζει γιὰ τὴν ἐργασία της, γίνεται μιὰ προδοσία τῆς ἀποστολῆς τῆς φιλοσοφίας· γιὰτὶ φιλοσοφία γεννιέται μονάχα πάνω στὴν πίστιν

στό ἐγώ, καὶ πάνω στὴν πίστη μιᾶς δυνατῆς (κατὰ τὴ θεωρία), ἀκαγκαίᾳς (κατὰ τὴν πράξη), σχέσης τοῦ ἐγώ μὲ τὴ συνολικὴ πραγματικότητα. Ὁ Κάντ μᾶλλον στερεώνει μονάχα μιὰ θεωρία τῆς ἐπιστήμης· τὴν πιὸ τέλεια θεωρία τῆς ἐπιστήμης ποὺ ἓνα ἄτομο ἄπιστο κατὰ τὴ μοῖρα του, ἀλλὰ σεμνὸ κατὰ τὸ ἦθος καὶ προικισμένο μὲ τὴ διάθεση νὰ πιστέψει στὸν ἄνθρωπο καὶ μ' ἓνα αἶσθημα ἔτοιμο ν' ἀποδεχτεῖ τὴν ἐντολὴ ποὺ ἀπὸ τέτοια πίστη εἶναι λογικὸ ν' ἀπορρέει, μπορεῖ νὰ ἰδρύσει. Ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ τούτῃ ἡ θεωρία τῆς ἐπιστήμης τοῦ Κάντ εἶναι γιὰ μᾶς ἀνεπαρκής, ἀκριβῶς γιατί δὲν εἶναι συνέπεια μιᾶς φιλοσοφίας, μιᾶς σχέσης ἐνὸς ἐγώ μὲ τὴ συνολικὴ πραγματικότητα. Στὴν ἱστορία ἐνδιαφέρει μονάχα νὰ μελετηθεῖ ἀκριβῶς ποιά ἡ θέσις τοῦ Κάντ ἀνάμεσα πῶς καὶ ἀπιστία· ἂν βρεῖ κανεὶς στὸ γερμανὸ φιλόσοφο ἓνα θετικὸ στοιχεῖο πίστεως, ποὺ ὅχι ἀπλῶς νὰ ἐπηρεάζει τὸ σύστημά του, ἀλλὰ νὰ δίνει μιὰ ἐξήγηση συνυφασμένη μὲ τὴ μοῖρα τοῦ ἀτόμου, στ' ἀφηρημένα καὶ μεθολογικὰ συμπεράσματά του, τότε ὁ Κάντ ξαναγίνεται γόνιμος· ὥς πρὸς ἐμένα, ὁμολογῶ πῶς βρίσκω ὅσο πάει τόσο μοιραία τὴν ἀπιστία του, ποὺ μοῦ φαίνεται μᾶλλον νὰ βλάπτει ἢ περιέργεια πρὸς τὸ οἰκοδόμημα τοῦ συστήματός του, ἢ περιέργεια ἐκείνη ποὺ εἶναι μονάχα περιέργεια ἢ σχολαστικισμὸς ἢ γοητεία, καὶ ποτέ τοῦλάχιστον κριτικὴ, κατὰ τὸ χρήσιμο ἐκεῖνο μάθημα τοῦ δασκάλου, τὸ μόνο χρήσιμο μάθημα ποὺ δὲν εἰσάκουσαν οἱ μαθητές.

44.— Στὸ Σοπενάουερ (ποὺ συμπαθοῦσε καὶ θαύμαζε τὸν Κάντ χωρὶς ὅμως νὰ ὑποψιάζεται τὴν ψυχολογικὴ αἰτία τέτοιων συναισθημάτων, ποὺ εἴταν συνάφεια ἀπιστίας, δὲ σημαίνει ἂν ὁ Σοπενάουερ «δὲν πίστευε» κατὰ ἓνα διαφορετικὸ τρόπο, πάντως καὶ οἱ δύο ἄντρες συμφωνοῦσαν στὴν ἐπιμονὴ καὶ πιότερο στὴ μοῖρα νὰ μὴν πιστέψουν, ἀκόμα καὶ στὴν ἐπιθυμία νὰ διακηρύξουν τὴν ἀπιστία τους, νὰ τὴν κάμουν ἔργο, μάθημα, ἠθικὴ, γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους· διαφέρουν σοβαρὰ ὁ Σοπενάουερ ἀπὸ τὸν Κάντ μονάχα στὸ ἦθος, ποὺ στέκεται τόσο πιὸ ψηλὰ στὸν ἓνα παρὰ στὸν ἄλλο· καὶ ἂν προσέχουμε κ' ἐνδιαφερόμαστε περισσότερο γιὰ τὸν Κάντ,

τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἦθος . . .) τὸ πρᾶμα καθαυτὸ γίνεται ἢ βούληση, κ' ἔτσι ἐξακολουθεῖ, ἂν καὶ μὲ ἄλλη μορφή καὶ μὲ ἄλλη ψυχολογικὴ κατεύθυνση, ἢ ἴδια ἀπιστία καὶ σύγχυση.

45.— Ἀλλά, ἄς ἀφήσουμε γιὰ μιὰ στιγμή τὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἔγνοιες της, ἄς θυμηθοῦμε τὸν πλησιέστερο στὰ χρόνια μας μεγαλύτερο εὐρωπαῖο ποιητὴ, τὸν τελευταῖο ὁραματιστὴ τῆς Δύσης, ἐκεῖνον ποὺ ἤθελε τὸν ποιητὴ μονάχα ὁραματιστὴ (καὶ ἀπλῶς γιὰ τὴν ἰδέα τούτη δὲν ἀξίζει ὁ γάλλος ποιητὴς τὴ δόξα ;)

Τί προπάντων μᾶς μαθαίνει ὁ Ρεμπώ ; Τὸ ἀδιέξοδο ὅπου βρίσκεται ἡ πνευματικὴ Γαλλία τῆς ἐποχῆς του (καὶ γιὰτὶ ὄχι καὶ ἡ σημερινή ;) στὴν ἀναζήτηση ἑνὸς στερεοῦ ἐδάφους γιὰ νὰ δημιουργήσῃ, γιὰ νὰ ἐπιτελέσῃ ἀκόμα τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολὴ της. Τὸ τερατῶδες τῆς ἐξαιρετικῆς καὶ μοναδικῆς περίπτωσης Ρεμπώ, ἑνὸς ἀτόμου δηλαδὴ ποὺ σὲ ἡλικία δεκαεννιά ἐτῶν ἔχει κιόλας ἀπαυδήσει ἀπ' ὅλη τὴ λογοτεχνία τῆς χώρας του κι ὅλων τῶν ἐποχῶν κι ἀπὸ τὴ δική του τὴν ἴδια τὴ λογοτεχνία, ἑνὸς ποιητῆ πού, ὄντας τοῦλάχιστον ὁ πρῶτος ποιητὴς τῆς ἐποχῆς του, δὲν πιστεύει πιά στὴ σημασία τῆς ποίησης, τὸ τερατῶδες τοῦτο, λέω, ἂν δὲν σχετιστεῖ ἄμεσα μ' ὅλη τὴ γαλλικὴ ποίηση κι ὅλη τὴν πνευματικὴ Γαλλία, εἶναι λογικὰ ἀκατανόητο· καὶ τέτοιο παρέμεινε γιὰ τοὺς κριτικούς, ποὺ μελετώντας τὸ Ρεμπώ δὲ θυμόντουσαν ἢ δὲν ἤθελαν κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἐργασίας τους, νὰ συνδέσουν τὸ ἄτομο καὶ τὸν ποιητὴ μὲ τὴν πατρίδα του, νὰ παρακολουθήσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν ποίηση ἐκείνου, γιὰτὶ φωτίζεται ἔτσι ἡ ποίηση καὶ ἡ ὑπόσταση τῆς ἴδιας τῆς Γαλλίας· νὰ πειστοῦν πῶς τὸ σοφὸ παραλήρημα τοῦ Ριμπώ βγαίνει ναὶ ἀπὸ τὸ στήθος του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν τόπο του, καὶ στὸν τόπο του ἐπιστρέφει.

46 — Ὅπως ἐκεῖνος ποὺ δὲ γεύτηκε στὴ νεότητά του ἢ στὴν ὥριμη ἡλικία του τὸν ἔρωτα, ἔτσι κ' ἐκεῖνος ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἔρωτα δὲ δοκίμασε τὴν πίκρα τοῦ θανάτου, θὰ νιώσῃ μιὰ ἀνεξάντλητη καὶ ἀπύθμενη πίκρα, μιὰ ἀθεράπευτη μελαγχολία. Ἡ ἴδια μεταφυσικὴ (μποροῦμε χωρὶς δισταγμὸ στὴν προκειμένη περίπτωση νὰ μεταχει-

ριστοῦμε τὸ ἐπικίνδυνον τοῦτο ἐπίθετο) αἰτία φέρνει τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, τόσο στὴν ἔλλειψη πείρας τοῦ ἔρωτα, ὅσο στὴν ἔλλειψη πείρας τοῦ θανάτου. Μονάχα ποὺ ἡ πρώτη ἔλλειψη, σὰν ἐκείνη ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ πιὸ ἀπτὴ καὶ σφριγηλὴ πραγματικότητα, σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ παρέχει περισσότερες πιθανότητες νὰ μᾶς βρεῖ ζωντανούς καὶ ξύπνιους ὕστερα, ἐκδηλώνεται πιὸ ἄμεσα (καὶ καλύτερα διαβάζεται) στὸ κάθε ἄτομο, πιὸ εὐκόλα στους μικρόψυχους διπλανούς μας· ὅμως ἡ στενοχώρια ἀπὸ τὴν ἄγνοια τῆς πείρας τοῦ θανάτου εἶναι ἀναπόφευκτη στὸ ἄτομο ποὺ λαχταρᾷ τὴν ὕπαρξιν, στὸ ἄτομο ἐκεῖνο ἄλλωστε ποὺ βέβαια δοκίμασε τὸν ἔρωτα, καὶ ποὺ κατὰ συνέπεια δὲν ὑποφέρει πιά ἀπὸ ἐφηβικὴ μελαγχολία . . .

47 — Ἐφ' ὅσο δὲν ἀντιμετώπισες τὸ θάνατον, δὲ μπορεῖς νὰ εἶσαι βέβαιος πὼς τίποτε δὲν ἀναμένεις πιά ἀπὸ τὴν τύχην, καὶ πὼς θέλεις νὰ ζήσεις χωρὶς τίποτε νὰ ἐλπίζεις ἀπὸ τὴν τύχην . . . Δὲ μπαίνουμε μὲ τὴ βίωσή μας στὴν ἀναγκαιότητα τοῦ ἀπόλυτου, παρὰ ἀφοῦ ἐξαντλήσαμε τὴν πεῖρα τοῦ θανάτου· ἐκεῖνος ποὺ δὲ φοβᾶται τὸ θάνατον σὲ ὅποιον στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος ποὺ εἶναι ἔτοιμος χωρὶς αὐταπάτη νὰ δεχτεῖ τὸ θάνατον σὲ ὅποιον στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος ποὺ προβλέπει καὶ δὲν ἀπατᾶται, πὼς ὁ θάνατος δὲ μπορεῖ νὰ τᾰπεινώσει ὅποιον στιγμή τοῦ βίου του, ἐκεῖνος παύει νὰ εἶναι ἡδονιστής. Ἡ φιλοσοφία τῆς Εὐρώπης εἶναι φτωχή, καὶ ἀνεπαρκὴς γιὰ τὴν τωρινὴ νεότητα, ἀκριβῶς γιατί σὰ φιλοσοφία δὲ νίκησε τὸ φόβον τοῦ θανάτου. Δὲ λέω πὼς ἐγὼ νίκησα τὸ φόβον τοῦ θανάτου, ὅπως δὲ λέω πὼς εἶμαι βέβαιος πὼς γνήσια φιλοσοφῶ· ἀλλὰ ξέρω πὼς ὁ στοχασμός ποὺ ἀποφεύγει τὸ θάνατον εἶναι τυχαῖος, ὅπως τυχαία εἶναι ἡ ζωὴ σχεδὸν ὅλων τῶν ἀτόμων σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς σήμερον· καὶ πιστεύω, ὅπως ὁ Ντοστογιέφσκι, στὴν ἀκμὴ τῆς ὕπαρξης ὕστερα ἀπὸ τὴν καθολικὴν νίκη τοῦ φόβου τοῦ θανάτου.

48 — Ἡ ἱστορία παρουσιάζει φιλοσόφους ποὺ βιάζονται νὰ ποῦνε τὸ στοχασμό τους· ἀμελοῦν ἂν τοῦτος εἶναι ἀκόμα νωπὸς ἀπὸ συγκίνηση, ἀδέξιος γιατί ἀδοκί-

μαστος, ἀδιάκριτος γιατί δὲ βλέπει κανένα μπροστά του· δὲν περιμένουν ἀπὸ τὴν πεῖρα τῶν ἡμερῶν, ἐκείνων τῶν ἡμερῶν ποὺ ἡ τύχη χαρίζει στοὺς θνητούς, βοήθεια· καὶ τρέχουν — πρώτη τους ἀσχολία, πρώτη καὶ τελευταία τους χαρὰ — μακριὰ ἀπὸ τὸ θόρυβο νὰ μεταβάλλουν σὲ λόγο τὴν ἀνακάλυψη τοῦ στοχασμοῦ τους, ποὺ εἶναι φαιδρὸ καὶ ἀγέρωχο, σὰν τ' ὄραμα γιὰ τὸν ποιητή.

49 — Μπορεῖ ἓνας ποὺ θέλει νὰ φιλοσοφήσει, νὰ ζητᾷ τὸ θάνατο καὶ νὰ μὴν τὸ βρίσκει. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ μιλᾷ γιὰ θάνατο καὶ νὰ μὴν τὸν ξέρει. “Ὁμως ὁ θάνατος δεσμεύει ὅπωςδὴποτε τὸ ἄτομο· καὶ δὲν εἶναι ἐπιπόλαιος, δὲ χάνει τὸν καιρό του, δὲ σκορπίζεται, ἐκεῖνος ποὺ φροντίζει ν’ ἀντιμετωπίσει τὸ θάνατο, ἔστω κι ἂν δὲν τὸ ἐπιτυγχάνει· κι ἂν ἡ φιλοσοφία του δὲν ἔχει κῦρος (δὲ θέλω νὰ νομίσει κανεὶς πῶς ἐδῶ ἀναφέρομαι στὴ δική μου φιλοσοφία· ἄστοχο καὶ ἄπρεπο θὰ εἴταν νὰ ὑπερασπίζω τὸν ἑαυτό μου, ἐφ’ ὅσο, ἐπαναλαμβάνω, ὁ ἴδιος δὲν εἶμαι βέβαιος πῶς γνήσια φιλοσοφῶ . . .), δικαίωμα νὰ τὸ πιστοποιήσουν ἔχουν μονάχα ἐκεῖνοι ποὺ ἀντιμετωπίζουν πραγματικὰ καὶ νικοῦν τὸ θάνατο, οἱ ἄλλοι ποὺ στρέφονται ἐνστιχτωδῶς στὰ *divertissements* ὅπως θᾶλεγε ὁ Πασκάλ, στὶς διασκεδάσεις, καὶ δὲν ξέρουν ἀπὸ θάνατο, δὲ δικαιοῦνται νὰ κρίνουν μήτε τὴ φιλοσοφία μήτε τὸν πόθο πρὸς φιλοσοφία.

50 — Δὲν ἔχουν νικήσει τὸ θάνατο ἐκεῖνοι ποὺ τὸ λησμόνησαν. Τ’ ἄτομα ποὺ νομίζουν πῶς δημιουργοῦν ἀποφεύγοντας ἢ λησμονώντας νὰ στοχαστοῦν τὸ θάνατο, νὰ δοκιμαστοῦν στὴ σκέψη καὶ στὸ αἶσθημα πῶς ὁ θάνατος εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ ἀτόμου τους, τ’ ἄτομα τοῦτα εἶναι βέβαιο πῶς δὲ θὰ πιστέψουν στὸν ἄνθρωπο, καὶ ἂν μόνα τους δὲν τὸ ὁμολογήσουν, θὰ τὸ ἀποδείξει τὸ ἔργο τους, ποὺ θὰ σταθεῖ στὴν ἱστορία σὰν ἓνα ἀνάξιο καὶ φθαρτὸ ἄτομο, σὰν ἓνα ἀπὸ κεῖνα τ’ ἀμέτρητα ἄτομα ποὺ δὲ θέλουν νὰ γίνουν ἄνθρωπος, καὶ ποὺ δὲ μένει — ὅπως εἶναι δίκαιο — τ’ ὄνομα τους πάνω στὴ γῆ, ἡ μνήμη τους δὲ διαρκεῖ σὰν ἔδαφος ποὺ δὲν μαραίνεται δὲ χάνει τὴ γονιμότητά του. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας —

μόνη ἄποψη μὲ σημασία — τυχαίνουν τέτοια ἄτομα τέτοια ἔργα ἄχρηστα.

51 — "Αν κάτι πρέπει νὰ μᾶς φοβερίζει, δὲν εἶναι τόσον ὁ θάνατος, ὅσον ἡ σκέψη πὼς μπορούμε νὰ πεθάνουμε χωρὶς νὰ ἔχουμε ἀκόμα νικήσει τὸ φόβο τοῦ θανάτου. Δὲ λέω πὼς χρειάζεται ἡ ἐνστιχτώδης περιφρόνηση τοῦ θανάτου, ἀλλὰ ἡ στάθμιση τῆς σημασίας του, καὶ ὕστερα ἡ νίκη μας πάνω του, ἡ βίωσή μας στὴν περιοχὴ ὅπου δὲν ὑφίσταται ὁ θάνατος, ὅπου αὐγάζει ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου.

52 — "Όταν κανεὶς νικήσει τὸ φόβο τοῦ θανάτου, ὅταν κανεὶς δηλαδή πιστέψει πλέρια, πόσο πιὸ ἄνετα ἀπὸ ἓναν ἄπιστο — δὲν ὑποθέτουμε, ἀλλὰ συμπεραίνουμε λογικά — μπορεῖ νὰ διδάξει στοὺς ἄλλους (σ' ἓνα ἄτομο ἢ σ' ἓνα λαό) τὴ λύση δευτερευόντων προβλημάτων, ὅπως εἶναι λ. χ. τὸ λεγόμενο σεξουαλικὸ ἢ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα ! Φτάνει νὰ ὑφίστανται αὐτιά ποὺ ν' ἀκοῦνε. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀνάγουν τὸ σεξουαλικὸ ἢ τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα σὲ προβλήματα συνολικά, μποροῦν νὰ χαμογελάσουν· δὲ μιλάω σ' αὐτούς, ἐφ' ὅσο δυστυχῶς συναντοῦν ψυχολογικὰ ἐμπόδια νὰ πιστέψουν, ἐφ' ὅσον ἓνας ψευδοπολιτισμὸς κατάστρεψε τὴ διανοητικὴ τους ὑγεία κ' ἐστείρεψε τὶς πηγές τοῦ αἰσθήματός τους.

53 — "Όπως ἡ ἡδονιστικὴ Εὐρώπη τοῦ περασμένου αἰῶνα (καὶ τώρα ἐπαναναλαμβάνεται ἡ περίπτωση μὲ τοὺς ἐπιγόνους της, Βαλερύ, Ζίντ, Σπέγκλερ, Κάϊζερλιγκ, καὶ ἀναφέρνω μονάχα τοὺς πιὸ γνωστούς . . .) ἔβλεπε στὸ Γκαῖτε — σὰ δημιουργὸς θεωρούμενος καὶ σὰν ἄτομο, στὸ ἔργο καὶ στὸ βίο — τὸν πιὸ ἄρτιο ἐκπρόσωπο τόσο τῶν φιλοδοξιῶν της ὅσο τοῦ ἰδανικοῦ της· ἀντίκρυζε στὴ μορφή τοῦ γερμανοῦ ποιητῆ τὴν ἁρμονία ἐκείνη ποὺ εἶταν ἡ πιὸ πιστικὴ εἰκόνα μιᾶς δυνατῆς σοφίας (καὶ προπάντων μιᾶς δυνατῆς ἀτομικῆς, δηλαδή ἡδονικῆς, εὐτυχίας). Καὶ δὲ λογάριαζε ἢ παραμελοῦσε τὸ γεγονὸς τῆς ὀργανικῆς ἀπόστασης τοῦ Γκαῖτε ἀπὸ τὴν πίστη, ἀπὸ τὴν πίστη στὸ Χριστιανισμό. Ἔτσι καὶ ἡ σημερινὴ Εὐρώπη, ἡ Εὐρώπη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν ὅλος ὁ χριστιανικὸς κόσμος, δὲ μπορεῖ νὰ ἔχει σὰ δημιουργὸ καὶ

προφήτη τῆς μελλοντικῆς μας πραγματικότητας, παρὰ τὸ μόνο ἄτομο ποὺ στὸν περασμένο αἰῶνα δημιούργησε παραδείγματα γιὰ τὶς μεταγενέστερες γενεές μὲ μιὰ βίωση ποὺ δὲν εἴταν πιά ἡδονιστική, τὸν πιὸ χριστιανὸ συγγραφέα καὶ ὁραματιστὴ τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἐννοῶ τὸ Ντοστογιέφσκι. Ἡ Δύση θαυμάζει, προπάντων σήμερα, τοῦτο τὸ συγγραφέα· ἀλλὰ μᾶλλον τὰ δευτερεύοντα προτερήματά του προσέχει κ' ἐκθειάζει, καὶ δὲ συλλαμβάνει τὴ συνολικὴ του ἀξία, τὴν οὐσιαστικὴ συμβολή του στὸ μελλοντικὸ πολιτισμὸ τῆς οἰκουμένης, τὴν εὐγλωττὴ παράσταση τῆς θέλησής του καὶ τῆς ὁρασῆς του· γιὰ ἓνα Γάλλο ἢ Ἀγγλο διανοούμενο ὁ Ντοστογιέφσκι εἶναι ἀκόμα καὶ τώρα (ποὺ πέρασαν περισσότερο ἀπὸ πενήντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του, κ' ἐπηρέασαν τὰ βιβλία του γενεές καὶ γενεές λογοτεχνῶν σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς), κάποτε ἀνομολόγητα, ἓνας βάρβαρος κ' ἓνας ἐπικίνδυνος ξένος· ἡ Δύση δὲν προχώρησε σὲ ἀντίληψη τῆς σημασίας τοῦ ἔργου του πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ κεῖ ποὺ εἶχε φτάσει ὁ ντὲ Βογκέ, ποὺ πρῶτος, μὲ πολὺ δέος καὶ μὲ πολλὰ ἐπιφυλάξεις, γνώρισε στὸ γαλλικὸ κοινὸ ἀνάμεσα στὰ 1880 καὶ στὰ 1890 τὸ μεγαλύτερο συγγραφέα τῆς ὅλης ρωσικῆς λογοτεχνίας· ἡ Δύση δὲν κατανόησε ἀκόμα πῶς τὸ πλάτος τῆς δημιουργίας του δὲν εἶναι κατώτερο ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς δημιουργίας ἐνὸς Γκαῖτε ἢ ἐνὸς Σαίξπηρ — ἀπὸ μιὰ ἄποψη προσωρινὰ αἰσθητική· — καὶ πῶς μάλιστα στὸ ἔδαφος ποὺ πιότερο μᾶς ἐνδιαφέρει, σ' ἐκείνη τὴν περιοχὴ ὅπου χρειάζεται νὰ μποῦμε ἀκόμα καὶ γιὰ νὰ εἴμαστε ἀπλῶς λογικὰ ἄτομα ἀλλὰ προπάντων γιὰ νὰ δημιουργήσουμε πολιτισμὸ, ὁ Ντοστογιέφσκι εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Γκαῖτε καὶ τοῦ Σαίξπηρ, πῶς ὅποιος παραδέχεται σοβαρὰ τὸ Ντοστογιέφσκη δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχτεῖ τὸ Γκαῖτε καὶ τὸ Σαίξπηρ, ὅπως ὅποιος παραδέχεται τὴν ἀλήθεια τοῦ Χριστοῦ δὲ μπορεῖ νὰ παραδεχτεῖ ἄλλην ἀλήθεια.

54.— Νομίζω πῶς γιὰ νὰ κατανοηθεῖ ἡ βαθύτερη σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ντοστογιέφσκη, πρέπει νὰ πιστεύουμε πῶς ἡ Ρωσσία, ὕστερα ἀπὸ τὸ σφάλμα ποὺ διέπραξε νὰ ὑποταχτεῖ στὴν ὕλιστικὴ κοσμοθεωρία τοῦ

μαρξισμού καὶ τὴν πρόσκαιρη πεῖρα τοῦ ἰδιότυπου σοσιαλιστικοῦ συστήματος ποὺ σήμερα τῆς δίνει τὴν κατεύθυνση, θὰ γίνει ξανὰ χώρα χριστιανὴ — ὀρθόδοξη, ἀλλὰ προικισμένη μὲ μιὰ δύναμη καὶ μιὰ ἐπιβολὴ πάνω στὸν πολιτισμένο κόσμον, ποὺ ἀναμφισβήτητα τῆς ἔλειπαν στὸ παρελθόν. Τὸ ἔργο τοῦ Ντοστογιέφσκι φανερώνει στὰ μάτια μου ἀναγκαῖα τὴν τέτοια πορεία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ· καὶ σκέπτομαι πῶς, ἂν κανένα σοβαρὸ ἄτομον καὶ κανέναν σοβαρὸν λαὸς δὲ μπορεῖ ν' ἀντιταχτεῖ στὴ μοῖρα ποὺ τὰ μεγάλα ἄτομα προδιαγράφουν γιὰ τοὺς λαοὺς τους, προπάντων ἐμεῖς οἱ Ἕλληνες, ποὺ φέραμε τὸ χριστιανισμό στὴ Ρωσσία, δὲ μπορούμε παρὰ νὰ χαιρόμαστε καὶ νὰ κολακεύομαστε ἂν ὁ λαὸς τῆς Ρωσσίας ξαναποκτήσῃ τὴ δική μας θρησκεία, καὶ μὲ τὴ δική μας θρησκεία πρωταγωνιστήσῃ στὸν ἀγῶνα τοῦ πολιτισμοῦ.

Ὁ Ντοστογιέφσκι προπάντων, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι, ὅπως ὁ Τολστόϊ ἢ ὁ Βλαδιμίρ Σολόβιοβ, δηλώνουν στὰ ἔργα τους τὴν αἴσια χριστιανικὴ πορεία τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ. Ποιὰ ἄλλη εὐρωπαϊκὴ χώρα δείχνει στὸν περασμένο αἰῶνα μὲ τοὺς συγγραφεῖς τῆς τέτοια σαφὴ ἐπίγνωση (ποὺ συνεπάγεται τέτοια μακρόθυμη ταραχὴ) μιᾶς παγκόσμιας ἐκπολιτιστικῆς ἀποστολῆς, ποὺ μπορεῖ γιὰ μιὰ στιγμή ν' ἀφήνῃ ἀλλὰ δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὸ χριστιανικὸ ἄξονα, ὅπως διαφαίνεται τούτῃ ἡ ἐπίγνωση σὲ μερικές σελίδες τῶν Δαιμονισμένων ἢ τῶν Ἀδελφῶν Καραμάζοφ; Δὲν πρόκειται μονάχα γιὰ μεγάλη τέχνη· ὁ Ντοστογιέφσκι δὲ μπορεῖ νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄποψη καθαρὰ αἰσθητικὴ· κινδυνεύει τότε νὰ παρερμηνευθεῖ ὅπως κανέναν ἄλλος μυθιστοριογράφος. Δὲν ξέρω κανέναν ἄλλον μεγάλο ποιητὴ ἢ μυθιστοριογράφο τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ νὰ γονιμοποιήθηκε τόσο ἀπὸ τὸ ὄραμα, τὴν ἀγάπην καὶ τὴ θρησκείαν τῆς πατρίδας του· καὶ ὑποστηρίζω πῶς τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο, ἀποκρούω ἀποκλείω μιὰ τέτοια περίπτωση.

Μπορεῖς, ἂν θέλεις, νὰ ἰσχυριστεῖς πῶς ὁ Μάρξ, ὁ Κίρκεγκωρντ, ὁ Νίτσε, δὲν ἔχουν πατρίδα· δὲ μπορεῖς νὰ πεῖς τὸ ἴδιο γιὰ τὸν Τολστόϊ ἢ γιὰ τὸ Ντοστογιέφσκι. Ἀλλὰ τέτοιες συγκρίσεις ἢ Δύση τίς περιφρονεῖ . . .

Γ. ΣΑΡΑΝΤΑΡΗΣ Ἀθήνα Ὀκτώβρης 1937 — Φλεβάρης 1938

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

007000076808

100

